

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2024, 13: 118-156

İrtidad Meselesiyle İlgili İbn Abbâs Hadisinin Tahrîci ve Yorumlanması

Takhrij and Interpretation of the Hadith of Ibn Abbas Regarding the Issue of Apostasy

تخریج و تفسیر حدیث ابن عباس فی مسألة الردة

İbrahim Saylan

Dr. Öğr. Üyesi Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Osmaniye/Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Osmaniye Korkut Ata University Faculty of Theology, Osmaniye/Türkiye

ibrahimsaylan@osmaniye.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0001-8462-8927

RORID: <https://ror.org/03h8sa373>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 14.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 26.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: [10.61218/hadith.1550146](https://doi.org/10.61218/hadith.1550146)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Saylan, İbrahim. "İrtidad Meselesiyle İlgili İbn Abbâs Hadisinin Tahrîci ve Yorumlanması". *HADITH* 13 (Aralık 2024), 118-156.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (İbrahim Saylan)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / انفعال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

İrtidad Meselesiyle İlgili İbn Abbâs Hadisinin Tahrîci ve Yorumlanması

Dr. İbrahim Saylan

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis	Kişinin İslâm dininden ayrılıp küfre girmesini ifade eden irtidad kavramı, Kur'ân ve hadis kaynaklarında bir vakia olarak yer almıştır. Bu durumun önemli dayanaklarından biri, adına "irtidad hadisi" diye adlandırılabilen "Dinini değiştireni öldürün" rivayetidir.
Yorum	Muhaddisler, bu hadisi ale'l-ebvâb kaynakların farklı bölümlerinde tahrîc etmişlerse de genellikle "Hudûd" bölümü (kitâb) altında, "Mürtedin Hükümü" alt başlığıyla (bâb) müstakil olarak ele almışlardır. Muhaddislerin çoğunlukla kullandığı bab başlıkları, hadislerin anlaşılmasında önemli ipuçları barındırdığı için şârihler tarafından da benimsenmiş ve sürdürülmüştür. Birçok muhaddis tarafından aktarılan ve "sahih" kabul edilen bu hadisin, hükme medar olduğu ve teorik anlamda üzerinde icmâ meydana geldiği vurgulanmış ancak uygulamasında icmânın varlığı belirlenememiştir. İlgili hadisle "Dinde zorlama yoktur" âyeti arasında bir çelişkinin olmadığı, klasik anlayışta bu âyetin neshedildiği veya özel nüzûl sebebiyle açıklandığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada, irtidad meselesi tüm yönleriyle ele alınmamış, yalnızca konunun en önemli dayanaklarından biri olan İbn Abbâs hadisinin rivayet kaynaklarındaki yeri ve yorumunun incelenmesi amaçlanmıştır. Bu maksatla şârihlerin ilgili hadis hakkındaki yorumları, fukahânın rivayete yaklaşımı, rivayetin arka planı ve gelenekte bu rivayet ile Kur'ân arasında bir teâruzun tartışılıp tartışılmadığı ele alınmıştır. Çalışma, klasik kaynaklarla sınırlandırılmış olup şârihlerin yorumlarını doğru yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sıkça başvurulmuştur.
İrtidad	
Din Değiştirmek	
Şârih	
İbn Abbâs	

Takhrîj and Interpretation of the Hadith of Ibn Abbas Regarding the Issue of Apostasy

Keywords:

Hadith
Interpretation
Apostasy
Changing Religion
Commentator
Ibn Abbas

Abstract

The concept of apostasy, which refers to a person leaving the Islamic faith and entering disbelief, is mentioned in the Quran and hadith literature as a significant event. One of the main hadiths supporting this concept is often referred to as the "apostasy hadith," which translates to "Kill anyone who changes his religion." Although various hadith scholars have transmitted this hadith in different parts of the collections, it is generally found under the "Hudûd" section (chapter) within the "Hüküm of Mürtedin" subheading (bab). These chapter headings, frequently used by hadith scholars, contain valuable clues for understanding the hadiths and are adopted by many commentators. This hadith, widely accepted as authentic (sahih), serves as a basis for the legal ruling on apostasy, and there is a consensus regarding its theoretical significance. However, consensus on its practical application has not been established. It is understood that there is no contradiction between this hadith and the Quranic verse "There is no compulsion in religion." In classical understanding, it is interpreted that this verse was either abrogated or explained with a specific context. This study does not aim to cover the entire issue of apostasy in detail but focuses specifically on the place and interpretation of Ibn Abbas's hadith in the narration sources. To this end, the commentators' remarks on this hadith, the approach of fuqahâ (Islamic jurists) to the narration, the background of the narration, and whether there was a conflict between this narration and the Quranic verses are examined. The study is limited to classical sources, with direct quotations used extensively to accurately represent the commentators' interpretations.

âyetler ile “Kim dinini değiştirirse onu öldürün.” hadisinin gelenekte bir arada nasıl değerlendirildiğini ortaya koymak ve bu konudaki farklı yaklaşımları anlamak açısından önemlidir.

Mürtedlerin cezalandırılması ve hakları ile inanç hürriyeti gibi konular günümüzde İslâm hukuku ve kelâm başta olmak üzere çeşitli disiplinler tarafından ele alınmaktadır.⁹ Bu disiplinler, ilgili rivayeti kendi perspektiflerinden değerlendirerek klasik kaynaklardan faydalanmış ve bu doğrultuda çalışmalarına yansıtılmışlardır. Ancak bu çalışmada, irtidat meselesi kapsamlı bir şekilde ele alınmamış, İbn Abbâs’ın rivayet ettiği hadisin muhaddisler tarafından nasıl anlaşıldığına odaklanılmıştır. Rivayetin sıhhati konusunda bir tartışma bulunmadığından, ayrıntılı sened tetkikine yer verilmemiştir. Bunun yerine, hadisin hicrî 3. asrın sonlarına kadar yer aldığı kaynakları belirtilmiş ve metin farklılıkları ele alınmıştır. Ayrıca şârihlerin rivayet hakkındaki yorumları ve rivayetin arka planını tespit etme amacı güdülmüştür.

Şerh edebiyatının genişliği nedeniyle, ilgili rivayete dair kronolojik olarak ilk ifade edilen görüşler aynen aktarılmış, sonradan serdedilen görüşler ise farklı bir yön taşıyorsa kısaca ele alınmıştır. Rivayetin bir başlık altında zikredilmesi, aynı zamanda onun nasıl anlaşıldığına dair ipuçları sunar. Bu bağlamda, muhaddis ve fakihlerin rivayeti ele alış biçimleri, yorumlarının yönünü ortaya koymaktadır. Bu çerçevede fakihlerin değerlendirmesine yer verilmiş, ayrıca gelenekte bu rivayet ile Kur’ân arasında teâruz (çelişki) ilişkisi ele alınmıştır. Sürekli tekrarın önüne geçmek amacıyla bu çalışmada incelenen hadise “irtidat hadisi” adı verilmiştir. Araştırma, mürtedin yalnızca yaşama durumuna odaklanmış; nikâh, miras gibi diğer hükümlere yer verilmemiştir. Çalışma, klasik kaynaklarla sınırlandırılmış ve şârihlerin yorumlarının doğru yansıtılması amacıyla doğrudan alıntılara sıkça başvurulmuştur.

⁹ Sahip Beroje, *Farklı Bakış Açılıyla İrtidat Suçu ve Cezası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 206; Abdurrahman Ateş, “İnanç Özgürlüğünün Sınırı/Kapsamı ve İnanç Özgürlüğü Açısından ‘Mürtedin Cezalandırılması’na Dair Bir Değerlendirme”, *Kur’ân’ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı* (Konya: İlahiyat Derneği Yayınları, 2007), 181-199; Fatih Orhan, *Fıkah ve Özgürlükler Bağlamında İrtidat* (Ankara: Gece Akademi, 2018), 319; Burhan Çonkor, “Bağlam ve Rivayetler Açısından İrtidatla İlişkili Ayetler”, *İslamî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*, ed. Muhammet Ali Asar vd. (Ankara: İlahiyât, 2021), 13-62; Maşallah Turan, “İslâm’da İrtidat Sorunu ve Yol Açabileceği Psiko-Sosyal Problemler”, *Kadim Akademi SBD* 2/1 (2018), 1-11; Ali Toksarı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele”, *Bilimname* 19/2 (2010), 47-74; Yaşar Yiğit, “İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış”, *İslamiyât Dergisi* 2 (1999), 121-135; Kaşif Hamdi Okur, “İslâm Hukukunda İrtidat Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 344-364; Nihat Dalgın, “Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü”, *Makâlât* 1 (1999), 41-57; Davut İltaş, “Yadsınan Gelenek: ‘İslâm’a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi’ Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *Marife* 3/1 (2003), 217-227; Sahip Beroje, “Şerî Nassların Yorumlanmasında Konjonktürün Etkisi: Mürtedin Öldürülmesi ve Kadının Şahitliği Örnekleri Bağlamında Bir İnceleme”, *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*, ed. Muhiddin Okumuşlar (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016), 2/42-58; Muhammet Ali Asar, “Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidat”, *İslamî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*, ed. Muhammet Ali Asar vd. (Ankara: İlahiyât, 2021), 63-130; Mehmet Ali Aytekin, “İrtidat Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *İslamî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*, ed. Muhammet Ali Asar vd. (Ankara: İlahiyât, 2021), 157-220; İrfan İnce, *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995).

1. İbn Abbâs Hadisinin Tahrîci ve Konuya İlişkin Diğer Rivayetler

Bu başlıkta, İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetin hicrî ilk üç asırda tasnif edilen kaynaklardaki tarîkleri ele alınmış, aynı zamanda rivayetin arka planına dair bilgi sunulmuştur. Ayrıca, konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla, bu rivayetle ilişkili diğer benzer rivayetlere de yer verilmiştir.

1.1. Hadisin Tahrîci

Bu çalışmada, İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) nakledilen “مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ” *Kim dinini değiştirirse onu öldürün.*” rivayetini sened tahliline girilmeden, *Kütüb-i Sitte* ve daha erken dönem kaynaklardaki yerlerine işaret edilmiş ve metin farklılıkları ele alınmıştır.

İbn Abbâs'ın rivayetine, ilk üç asırda yer verdiği bilinen muhaddisler şunlardır: Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819),¹⁰ Şâfiî (ö. 204/820),¹¹ Abdürrezzâk (ö. 211/826),¹² Humeydî (ö. 219/834),¹³ İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849),¹⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),¹⁵ Buhârî (ö. 256/870),¹⁶ İbn Mâce (ö. 273/887),¹⁷ Ebû Dâvûd (ö. 275/889),¹⁸ Tirmizî (ö. 279/892)¹⁹ ve Nesâî (ö. 303/915).²⁰

¹⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1419), 4/406.

¹¹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Müsned* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400), 2/86.

¹² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Habîburrahmân el-Azamî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 5/212.

¹³ Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996), 1/461.

¹⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdiş ve'l-âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 5/563-4.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 3/364; 4/336.

¹⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), “Cihâd”, 149; “İstitâbetü'l-Mürteddîn”, 2.

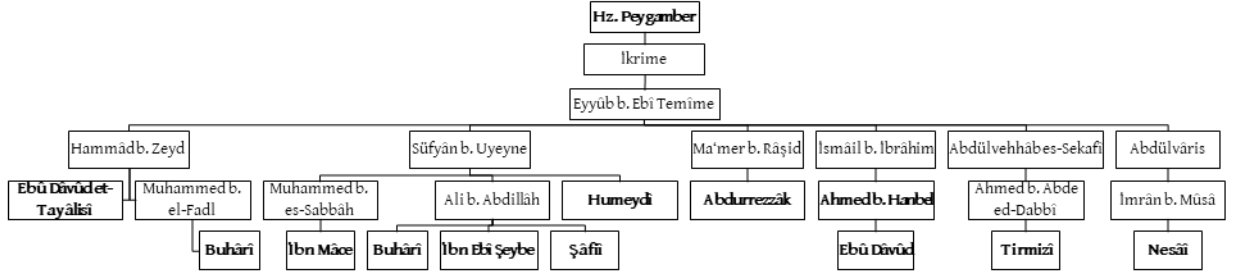
¹⁷ Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1430), “Hudûd”, 2.

¹⁸ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâti'l-Âlemiyye, 1430), “Hudûd”, 1.

¹⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395), “Hudûd”, 25.

²⁰ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen (el-Müctebâ)*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406), “Tahrîmu'd-Dem”, 13.

Rivayetin ilgili kaynaklardaki senedlerine ait isnad şeması aşağıdaki gibidir:

İbn Abbâs'ın naklettiği “merfû” rivayetin mutâbî'leri oldukça fazladır. Bu merfû rivayetin bütün tariklerinde, senedin ilk üç tabakasında rivayet İbn Abbâs > İkrime > Eyyüb şeklinde ortak olup mutâbî rivayetler sonraki tabakadan itibaren görülmektedir.²¹ İncelenen rivayetin sıhhati konusunda herhangi bir olumsuz görüş bildirilmediğinden, râviler cerh ve ta'dîl açısından değerlendirilmemiştir. Rivayetin sıhhatine ilişkin olarak; Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer almış olması, Tirmizî'nin “hasen sahîh”, Dârekutnî (ö. 385/995) ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) “sahîh” değerlendirmeleri kanaatimizce yeterli görülmüştür.²²

Kaynaklarda yaygın olmasa da rivayetin aynı lafızla şu “şevâhidi” bulunmaktadır.

-Abdürrezzâk: el-Eslemî > Süleyman > Âsım > Urve > Âişe.²³

-Taberânî (ö. 360/971): Ahmed b. Rişdîn el-Mısrî > Hâlid b. Abdisselâm es-Sedefî > Fadl b. Muhtâr > Abdullah b. Mevhib > İsmet b. Mâlik el-Hatmî.²⁴

Abdürrezzâk'ın Hz. Âişe tarihiyle naklettiği rivayetteki Râvilerden el-Eslemî'nin, İbrâhîm b. Muhammed el-Eslemî olduğu belirtilmiş ve kendisi “zayıf” bir râvi olarak değerlendirilmiştir.²⁵ Taberânî'nin tariki hakkında ise Elbânî (ö. 1420/1999) rivayeti “sahîh” kabul etmiş olsa da²⁶ seneddeki Fadl b. Muhtâr'ın “münkerü'l-hadis” olarak tanımlanması sebebiyle bu rivayetin “çok zayıf” olduğu ifade edilmiştir.²⁷

²¹ Rivayetin senedi için yapılan değerlendirmeye bk. Muhammed Ali Asar, “Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidat”, *İslamî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 74-77.

²² Buhârî, “Cihâd”, 149; “İstîtâbetü'l-Mürteddîn”, 2; Tirmizî, “Hudûd”, 25; Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, es-Sünen, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1424), 4/108; Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, el-Müstedrek 'ale's-Şâhihâyn, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 3/630.

²³ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 10/1113.

²⁴ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), 17/186.

²⁵ Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 2/184; Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Husâmuddîn Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414), 2/102; Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarabad: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 1/158.

²⁶ Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, *Şâhihu'l-Câmi'i's-şâgîr ve ziyâdâtüh* (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1408), 2/1040.

²⁷ Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi (ahbârî)'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'lhak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401), 1/366; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1/244, 257.

Netice olarak irtidad edenin öldürülmesine dair bu rivayetin İbn Abbâs'ın senedinin "sahîh", olduğu, aynı metni ihtiva eden Hz. Âişe ve İsmet b. Mâlik tariklerinin ise "zayıf" olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

İlgili rivayetin tüm tariklerinde, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet edilen ortak metin şu şekildedir: "Kim dinini değiştirirse onu öldürün (مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ)". Bu rivayette, Hz. Peygamber dönemine dair herhangi bir bilgi aktarılmamakta, ancak sahâbe dönemine ilişkin farklı bilgiler yer almaktadır.

Başta Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî olmak üzere birçok muhaddis, yukarıdaki metinle birlikte İkrime'nin naklettiğine göre Hz. Ali'nin (ö. 40/661) bir grubu yaktığına dair haber İbn Abbâs'a (r.a.) gelince o, ben olsaydım Resûl-i Ekrem'in "Allah'ın azabı ile azap etmeyin" nehyinden dolayı onları yakmakla cezalandırmaz, Allah Resûlü'nün "Dinini tebdil eden kimseyi öldürünüz!" buyruğu sebebiyle onları öldürürdüm, demiştir.²⁸

Rivayetin tarikleri arasında metin farklılıkları fazla olmamakla birlikte, daha çok "yakılan grubun" kimler olduğu konusunda detaylar zikredilmiştir. Bazı tariklerde, Hz. Ali'ye birkaç "zındık" getirildiği ve Hz. Ali'nin onları yaktığı belirtilmiştir. Bazı metinlerde ise "zenâdik" ifadesi yerine yalnızca "Hz. Ali'nin bir topluluğu yaktı" denilmiştir.²⁹ Diğer bazı tariklerde ise "irtidad edenler" ve "zenâdik" ifadeleri birlikte nakledilmiştir.³⁰ Bir başka tarikte, ez-Züttü (الزُّطُّ)³¹ halkından putlara tapan bir grup Hz. Ali'ye getirildi ve onun da bu grubu yaktığı kaydedilmiştir.³² Ayrıca bazı tariklerde yakma olayına dair İbn Abbâs'ın sözleri Hz. Ali'ye ulaştığı belirtilmiş ve onun, "Vah İbn Abbâs!/Allah İbn Abbâs'ın hayrını versin (ويح ابن عباس)" dediği nakledilmiştir.³³ Ancak hadisin geçtiği kaynakların çoğunda bu olay daha muhtasar bir şekilde aktarılmış ve sadece Hz. Ali'nin irtidad edenlerden bir grubu yaktığı bilgisiyle sınırlı kalmıştır.³⁴

Rivayette Hz. Peygamber dönemine dair herhangi bir bilgi aktarılmamakla birlikte sahabe döneminde bazı hususlar delil olarak zikredilmiş ve bu durum, akabinde bazı tartışmalara sebep olmuştur. Ashab döneminde rivayetlerin bir konuda delil olarak kullanılmış olmasının hadislerin anlaşılmasına büyük katkı sağladığında şüphe yoktur. Bağlamdan hareketle, bu durumun basit bir dinden dönme olarak değerlendirilemeyeceği, aynı zamanda İslâm'a karşı düşmanca tavırlar sergileyen ve "zındık" diye tabir edilen kişiler olduğu anlaşılabilir.³⁵

²⁸ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي بَرْزَةَ، عَنْ عِكْرِمَةَ، أَنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، حَزَقَ قَوْمًا، فَبَلَغَ ابْنَ عَبَّاسٍ فَقَالَ: لَوْ كُنْتُ أَنَا لَمْ أُحَرِّقْهُمْ لِأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَا تُعَذِّبُوا بَعْدَاءِ اللَّهِ» وَاقْتُلْتُمْهُمْ كَمَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ "Cihâd", 149; "İstîtabetü'l-Mürteddîn", 2; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Tirmizî, "Hudûd", 25; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 13.

²⁹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/212; Buhârî, "Cihâd", 149; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âşâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1415), 7/305.

³⁰ Şâfiî, *el-Müsned*, 2/86; Humeydî, *el-Müsned*, 1/461; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âşâr*, 7/303.

³¹ Sudan veya Hint kökenli, uzun boylu ve zayıf yapılı bir halktır. Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 6/485.

³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/364; 4/336; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 13.

³³ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 5/212; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Dârekutnî, 4/108; Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/630.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/119; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Tirmizî, "Hudûd", 25; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 13.

³⁵ Rivayetin kaynakları ve yorumu için bk. Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (III) Ebu'n- Necîb'in en-Nehcü'l-Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2004), 180 (47. dipnot).

1.2. Hadisin Arka Planı

Allah Resûlü'nün (s.a.s.) söz, fiil ve takrirlerinin doğru anlaşılabilmesi için bunların arka planının bilinmesi önemlidir. Zira rivayetin tarihi seyri, sosyokültürel ortamı ve hangi atmosferde vârid olduğu hesaba katılmadan yani bağlamından kopartılarak yapılan değerlendirmeler, çoğu zaman isabetli olmamaktadır.

Rivayetlerin tarihî arka planının bilinmesine en büyük katkısı esbâb-ı vürûd ilmi vermektedir. Bu ilim, genellikle ya rivayetin kendi metni içinde ya da farklı tarihlerinde yahut başka rivayetlerde yer almaktadır.³⁶ Ayrıca gelenekte sahâbenin rivayeti kullanma bağlamı ve rivayet için yaptığı yorumlar da bu ilmin kapsamında değerlendirilmiştir.³⁷ Nitekim bu sahanın en önemli müellifi İbn Hamza (ö. 1120/1708) önce irtidat hadisini zikretmiş sonra “sebebuhu” diyerek Hz. Ali'nin bir topluluğu yaktığını, İbn Abbâs'ın bunu duyunca “Ben olsaydım Resûlullah'ın *Allah'ın azabı ile azap etmeyin* nehyinden dolayı onları yakmakla cezalandırmayıp öldürürdüm”, dediğini nakletmiştir.³⁸

Çalışmamızın konusu olan rivayet için yukarıda sayılan şekliyle doğrudan rivayetlerde vürûd bilgisi yer almasa da konuya dair diğer rivayetlerde bazı karineler bulmak mümkündür. Bu karinelerle birlikte siyer kaynaklarından istifade etmek suretiyle rivayetin arka planı hakkında bir şeyler söylenebilir. Konuya dair aktarılan rivayetlerde Hz. Peygamber'in Muâz'ı Yemen'e gönderdiğinde ona söylediği ve Muâz'ın Yemen'e gittiğinde Ebû Mûsâ ile yaşadığı diyalogda bir ipucu vardır. Şöyle ki Hz. Peygamber, hicrî 9. yılı Rebûlâhîr ayında, önce Ebû Mûsâ ardından Muâz b. Cebel'i Yemen'e zekât amili ve kadı olarak yollamıştır. Muâz, Yemen'e gittikten sonra Resûlullah sağken Medine'ye hiç geliş-gidiş yapmamıştır.³⁹ Hicrî 10. yılda Resûl-i Ekrem'in Vedâ haccı dönüşü rahatsızlanmasını fırsat bilip, kendisini “Rahmânu'l-Yemen” adıyla tanıtarak, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Esved el-Ansî,⁴⁰ Necran bölgesinden topladığı kişilerden meydana getirdiği kuvvetleriyle San'a üzerine yürümüştür.⁴¹ Muâz, Yemen'de peygamber olduğunu söyleyen ve kısa zamanda Yemen'in büyük bir kısmını kontrol altına alan Esved el-Ansî'yi üç ayda etkisiz hale getirerek önemli bir görev icra etmiş ve hicrî 11. (632) yılda görevini tamamlayarak Allah Resûlü'nün vefatından kısa bir süre sonra Medine'ye dönmüştür.⁴²

³⁶ Bk. Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Kemâlidîn el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Hamza, *el-Beyân ve't-ta'rif fi esbâbi vürûdi'l-hadîsi's-şerîf*, thk. Huseyn Abdulmecid Hâşim (Kahire: Mektebetü'n-Nevâdir, ts.), 1/32-33; Yavuz Köktaş, “Esbâbu Vürûdi'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış”, *Usûl* 4/4 (2005), 144-145; İbrahim Saylan, *Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Esbâb-ı Vürûd* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 176.

³⁷ Sahabînin bir hadisi Hz. Peygamber'in döneminden sonra bir hususta delil olarak kullanması “Sebeb-i Vürûdi'l-Hadîs” kapsamında ifade edilmiştir (örnekler için bkz. İbn Hamza, *el-Beyân*, 1/90-91, 110-111, 126, 13-131, 138) ancak muasır çalışmalarda ise bu durum için “Sebebü İrâdi'l-Hadîs” (Bekir Kuzudîşli, *Hadis Rivayetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 25) ve “Sebebü Zikri'l-Hadîs” (Saylan, *Esbâb-ı Vürûd*, 204) şeklinde farklı kullanımlar geliştirilmiştir.

³⁸ İbn Hamza, *el-Beyân*, 3/208.

³⁹ Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kebir*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 3/441; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1410), 3/178.

⁴⁰ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988), 109-111; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/14-19; Hüseyin Algün, “Esved el-Ansî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/440-441.

⁴¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîh*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387), 3/228-238.

⁴² M. Yaşar Kandemir, “Muâz b. Cebel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/338.

Muâz ile ilgili iki rivayet ve tarihî veriler bir araya getirildiğinde irtidad hadisinin vürûd zamanı, hicrî Rebûlâhîr ayı 9. yılı (Ağustos 630) olduğu anlaşılabilir. Bu tarih aynı zamanda Mekke'nin fethi sonrasına ve Müslümanların Arap Yarımadası'nda egemen olduğu bir döneme denk gelmektedir. Ayrıca rivayet, bazı âyetleriyle muhteva benzerliği olan Tevbe sûresi ile aynı nüzûl zamanına sahiptir. Bütün bu zaman ve zemini göz önünde bulundurduğumuzda, Allah Resûlü'nün bu rivayeti siyaseten, yani devlet başkanı sıfatıyla ve günün koşullarını göz önünde bulundurarak irad ettiğini söylemek mümkündür.⁴³

1.3. Mürtedle İlgili Diğer Rivayetler

Bu başlıkta, mürtede ilişkin öne çıkan rivayetler kısaca belirtilmiş ve yalnızca kaynaklarına değinilmiştir.

1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den nakledilen rivayete göre, Resûlullah önce Ebû Mûsâ'yı ardından Muâz b. Cebel'i Yemen'e görevli olarak gönderdi. Muâz, Ebû Mûsâ'nın yanına geldiğinde, İslâm'a girdikten sonra Yahudiliği kabul eden elleri bağlanmış birini gördü. Muâz, üç kere tekrar ederek "Dininden dönen bu adam, Allah ve Resûlü'nün hükmü olarak öldürülmedikçe yere oturmuyacağım!" dedi. Bunun üzerine mürted öldürüldü.⁴⁴

Ebû Mûsâ ile Muâz (r.a.) arasında görüş ayrılığı olduğu görülen bu rivayet, Ebû Mûsâ > Ebû Bürde > Humeyd b. Hilâl > Kurra b. Hâlid, sonrasında değişen mütâbi'lerle ve benzer ifadelerle sevk edilmiştir. Kaynaklarda "müttfekekun aleyh" olarak yer alan bu rivayet, sahâbe döneminde irtidad cezasının uygulamasına dair bir örnek olarak kabul edilmiştir. Ancak olayın hangi şartlar altında gerçekleştiği tam olarak bilinmemektedir. "Rivayetin Arka Planı" başlığı altında tafsilatlı olarak ele alındığı üzere, irtidad eden bu Yahudi,⁴⁵ Yemen'de peygamberlik iddiasında bulunan Esved el-Ansî'nin (ö. 11/632) bir taraftarı olabilir. Bu durumda Muâz'ın bulunduğu koşullardan dolayı bu hükmü hızlı bir şekilde uygulamış olması mümkündür. Ayrıca Ebû Mûsâ ile Muâz (r.a.) arasındaki görüş ayrılığının nedeni olarak, Resûlullah'ın bu emri, Ebû Mûsâ'nın Yemen'e gidişinden sonra vermiş olduğu da düşünülebilir.

2. Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledildiğine göre, Resûlullah bir konuşmasında şöyle buyurmuştur: "Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim de O'nun Peygamber'i olduğuma şahadette bulunan kimsenin kanı üç şey dışında helal olmaz." Bu üç şeyden birisi, "İslâm'ı terk edip İslâm topluluğundan ayrılan" kimseyi zikretmiştir.⁴⁶

⁴³ Bk. Beroje, "İslâm Hukukunda İrtidad Cezasına Yeni Bir Yaklaşım", 314; Asar, "Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidat", 90; İnce, İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası, 160.

⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/440; Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2; "Ahkâm", 12; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u ş-şahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "İmâre", 15; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 13.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/440; Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2; "Ahkâm", 12; Müslim, "İmâre", 15; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 13.

⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/120; 7/431; Buhârî, "Diyât", 6; Müslim, "Kasâme", 26; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Tirmizî, "Diyât", 10; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 4; İbn Mâce, "Hudûd", 1.

Rivayet, Abdullah b. Mes'ûd > Mesrûk > Abdullah b. Murra > el-A'meş ve sonrasında değişen mütâbi'lerle ve benzer lafızlarla nakledilmiştir. Rivayetin, Hz. Osman⁴⁷ ve Hz. Âişe'den⁴⁸ de şevâhidi bulunmaktadır. Bu rivayette, yalnızca irtidad değil, aynı zamanda "İslâm cemaatinden ayrılma" vurgusu yapılarak bir nevi karşı cephe Müslümanlara karşı savaşan bir mürtedden bahsedilmiştir. Bu durumda yukarıda amm olarak zikrettiğimiz İbn Abbâs ve Ebû Mûsâ rivayetleri; Abdullah b. Mes'ûd, Osman ve Âişe (r.a.) rivayetleriyle daha özel çerçevede anlaşılabilir. Hatta Hz. Âişe'nin rivayetin bazı tariklerinde kanının dökülmesini helal kılan üçüncü suç için "İslâm dininden çıkarak irtidad eden, Allah ve Resûlü'ne savaş açan ya öldürülür ya asılır ya da sürgüne gönderilir." ifadesi yer almıştır.⁴⁹ Bu son tarik, mürtedin durumunu daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

3. Muâz b. Cebel'den aktarıldığına göre Allah Resûlü, Muâz'ı Yemen'e gönderirken şunları söylemiştir: "Herhangi bir erkek İslâm'dan yüz çevirirse onu İslâm'a çağır. İslâm'ı kabul ederse etti, etmezse boynunu vur. Herhangi bir kadın da İslâm'dan yüz çevirirse onu İslâm'a çağır. Eğer tövbe ederse ondan kabul et, şayet imtina ederse tövbesini bekle."⁵⁰

İbn Hacer (ö. 852/1449), bu rivayetin "zayıf" olduğunu belirtmiş,⁵¹ ancak Muâz hadisinin son kısmının "...İslâm'a çağır. İslâm'ı kabul ederse ne âlâ etmezse boynunu vur." şeklinde geldiğini, bu şekilde hadisin "hasen" olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde bütün hadlerde kadın ve erkeğin ortak olduğunu da belirtmiştir.⁵² Heysemî bu rivayetin senedinde "ismi bilinmeyen" bir râvinin bulunduğunu söylemiştir.⁵³ Ayrıca Şuayb el-Arnaût da rivayetin isnadının "hasen" olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴ Ancak bu rivayetin mevsukiyetinin tartışmalı olduğu ve sadece Taberânî tarafından aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Dinden dönen kadınların öldürülmesini hariç tutan Muâz b. Cebel rivayeti, Hanefî mezhebi âlimlerince delil olarak kullanılmıştır.⁵⁵ Ancak Hanefîlerin bu delili tâli derecede kullandıkları, onların bu husustaki asıl delillerinin ise Allah Resûlü'nün kadının öldürülmesini yasakladığı rivayet olduğu,⁵⁶ bu rivayetin de irtidad hadisini tahsis ettiği bildirilmiştir.⁵⁷

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/491, 502, 512, 534; Abdullâh b. Abdirrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421), "Hudûd", 2; Tirmizî, "Fiten", 1; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 4; İbn Mâce, "Hudûd", 1.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/462, 520; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 4.

⁴⁹ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1; Nesâî, "Tahrîmu'd-Dem", 10.

⁵⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 20/53.

⁵¹ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *ed-Dirâye fi tahrîci ehadîsi'l-Hidâye*, thk. Abdullah Hâşim el-Yemânî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/136.

⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/272.

⁵³ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 6/263.

⁵⁴ Şuayb el-Arnaût, "et-Ta'lîkât", *Müsnedi İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 5/119.

⁵⁵ Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylâî, *Naşbü'r-râye li-tahrîci ehadîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1418), 3/457; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/73.

⁵⁶ Buhârî, "Cihâd", 147, 148; Müslim, "Cihâd", 25; İbn Mâce, "Cihâd", 30.

⁵⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/72.

4. Dârekutnî'nin aktardığı “Ümmü Mervân adında bir kadın irtidad etmiş, Nebî (s.a.s.) onu İslâm'a davet etmiş, o reddedince öldürülmüştür.”⁵⁸ rivayetine muhaddisler itibar etmemiştir. Bu rivayetin “zayıf” olduğu söylenmiştir.⁵⁹ Ayrıca bu kadının, mürtedlikten ziyade savaşçı kimliğiyle ve başkalarını savaşa teşvik ettiği için öldürüldüğü belirtilmiştir.⁶⁰

5. Resûlullah'ın öldürme cezası verdiği dair başka rivayetler de mevcuttur.⁶¹ Bunlardan biri, Enes b. Mâlik'in naklettiği ve farklı hadis kaynaklarında çeşitli lafızlarla aktarılan, Ureyne/Ukl kabilesine mensup bir grup hakkındaki rivayettir.⁶² Bu rivayet, irtidad, adam öldürme, Allah Resûlü'ne savaş açma ve ahde vefasızlık gibi birçok suçu bir arada barındırmaktadır.

6. Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) irtidad eden bir kadını öldürdüğüne dair rivayet bulunmaktadır. Ümmü Kirfe (أُمُّ كِرْفَةَ) veya Ümmü Firka isimli bu kadının öldürülmesiyle ilgili rivayeti tahrîc eden Beyhakî (ö. 458/1066), bu rivayetin “münkati” olduğunu belirtmiştir. Beyhakî, İmam Şâfiî'nin bu rivayetin ilim ehli tarafından “zayıf” kabul edildiği için delil olarak kullanılamayacağını ifade ettiğini aktarmıştır.⁶³ İbn Hacer, İbn el-Münzirî'ye nispetle Ebû Bekir döneminde mürted bir kadının öldürüldüğünü ve sahâbe-i kirâmın bu durumu kınamadığını belirtmiştir.⁶⁴ Ayrıca Ümmü Firka'nın 30 oğlu olduğu, onları Müslümanlara karşı savaşa teşvik ettiği ve öldürülmesinin bu gücün kırılması anlamına geldiği de kaydedilmiştir.⁶⁵

7. Hz. Ömer dönemine dair şöyle bir olay anlatılır: Ebû Mûsâ'nın yanından Hz. Ömer'e biri geldi. Ömer, ona halkın durumunu sordu, o da halifeye açıklamalarda bulundu. Ardından Hz. Ömer “Oralar hakkında yeni bir haber var mı?” diye sorunca o kişi “Evet, bir adam irtidad etti”, dedi. Hz. Ömer “Ona ne yapıldı?” diye sorunca, o kişi “Yakalandı ve boynu vuruldu”, dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer “Onu üç gün hapsedip her gün bir ekmek vererek tövbeye çağırmadınız mı? Belki tövbe eder ve Allah'ın emrine dönerdi” dedi ve sözlerine şöyle devam etti “Allah'ım! Ben orada değildim. Öldürme emrini de

⁵⁸ (تَقَالُ لَهَا أُمُّ مَرْوَانَ ارْتَدَّتْ) Dârekutnî, *es-Sünen*, 4/128; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 8/353.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/272; Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî Alî el-Kârî, *Mir'âtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-Meşâbih*. (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1422), 6/2310.

⁶⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1414), 10/110; Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınevi, 1994), 7/465; Toksarı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele”, 57.

⁶¹ “Resûlullah Kâbe'nin örtüsüne tutunduğu halde Mekke'nin fethi günü İbn Hatal'ın ölüm fermanını verdi.” Buhârî, “Cihâd”, 169; Müslim, “Cihâd”, 450. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in çeşitli suçlarından dolayı Mekke'nin fethi gününde “Kâbe'nin örtüsüne bürünseler bile öldürülmelerini” istediği 6 erkek ve 4 kadının ismi geçmektedir: İkrime b. Ebî Cehl, Hebbâr b. Esved, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mikyes b. Subâbe el-Leysî, Huveyris bin Nukayz, Abdullah b. Hilâl b. Hatal el-Edremî, Hind binti Utbe, Amr b. Hişâm'ın hanımı Sâre, Fertenâ ve Karîbete. Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l- A'lamî, 1409), 2/825. Bunlardan İbn el-Hatal, Huveyris, Mikyes öldürüldü. İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kebîr*, 2/103.

⁶² Buhârî, “Cihâd”, 152; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 3.

⁶³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 8/355.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/272.

⁶⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/110. Bk. Ateş, “İnanç Özgürlüğünün Sınırı/Kapsamı ve İnanç Özgürlüğü Açısından 'Mürtedin Cezalandırılması'na Dair Bir Değerlendirme”, 192-193.

vermedim. Bana bildirilseydi öldürülmesine razı olmazdım.”⁶⁶ Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ’nın görüşüne aykırı hareket etmiş olması, yerleşik bir uygulamanın olmadığını söylemek mümkündür.

8. Ömer b. Abdülaziz dönemine dair şu haberler zikredilmiştir: İrtidat eden bir kişinin durumu kendisine sorulmuş; o da mürtede İslâm’ın emirleri hakkında sorular sorulmasını, bu soruları bilirse dine davet edilmesini, kabul etmezse boynunun vurulmasını; eğer İslâm’ı bilmiyorsa cizyesinin artırılıp serbest bırakılmasını emretmiştir. Diğer bir olayda ise Cezîre halkından bir topluluk Müslüman olduktan bir süre sonra irtidat etmiştir. Vali Meymûn b. Mihrân, halife Ömer b. Abdülaziz’e mektup yazarak bu konuda ondan talimat istemiştir. Halife de onları cizyeye bağlayarak serbest bırakmasını emretmiştir.⁶⁷ Bu uygulamalardan, siyâsî otoritenin dönemin maslahatını gözeterek cezalandırma yaptığı ve irtidat konusunda yerleşmiş bir geleneğin bulunmadığı söylenebilir.

Konuya dair rivayetler alt alta sıralandığında bazı belirsiz noktaların aydınlandığı ve genel resmin daha net ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim ilk aşamada mutlak olarak mürtedin öldürülmesi zikredilirken sonraki rivayetlerde İslâm’ı terk edip İslâm topluluğundan ayrılma vurgusu dikkat çeker. Ayrıca mürted ile ilgili bazı şüphelerin giderilmesi için ondan tövbe istenmesi ve bu tövbenin beklenmesi, mürted olan kadının konumunun farklılığı gibi hususların da rivayetlerde yer almasıyla umûmî olarak ele alınan irtidat meselesinin tahsis edildiği görülmektedir.

Yukarıda Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz’e dair zikredilen bilgilerden hareketle, devlet ricalinin dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak cezalandırma yoluna gittikleri ve irtidat konusunda yerleşik tek bir uygulamanın bulunmadığı söylenebilir. Ayrıca rivayetlerden Resûlullah’ın sadece basit ve bireysel manada irtidat edenlere ölüm cezasını uyguladığını iddia etmek zor görünmektedir. Muasır çalışmalarda da Hz. Peygamber’in irtidat edenleri öldürmediği yönündeki kanaat hâkimdir.⁶⁸

2. Hadisin Yorumlanması

Bu başlıkta, musannif muhaddislerin rivayeti ele aldıkları konu başlıkları, şârihlerin rivayeti yorumlama biçimleri ve fakihlerin rivayeti genel hatlarıyla nasıl değerlendirdikleri incelenmiştir. Ayrıca irtidat hadisi ile Kur’ân arasında çelişki bulunduğu iddialarına yönelik açıklamalara yer verilmiştir. Çalışmada, mürtedin yalnızca yaşama hakkına odaklanılmış; miras, nikâh gibi diğer hükümlere ise değinilmemiştir.

2.1. Musannif Muhaddislerin Yorumu

Bu başlıkta, “*Dinini değiştireni öldürün*” rivayetinin hadis kaynaklarındaki kitap ve bab başlıkları tespit edilmiştir. Zira hadisin zikredildiği bab başlığı, hadisin nasıl anlaşıldığına dair önemli ipuçları barındırarak daha sonra yazılan eserlere tesir edebilmekte ve fikhî boyutunu da etkilemektedir.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1406), “Akdiye”, 18; Şâfiî, *el-Müsned*, 2/87; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 8/359.

⁶⁷ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 10/171.

⁶⁸ Bk. Sahip Beroje, “Şerî Nassların Yorumlanmasında Konjonktürün Etkisi: Mürtedin Öldürülmesi ve Kadının Şahitliği Örnekleri Bağlamında Bir İnceleme”, *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu* (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016), 2/45-46; Asar, “Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidat”, 89; Toksarı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele”, 60,63.

Abdürrezzâk, rivayeti “Lukata” bölümünde, “Fi’l-Küfri Ba’de’l-Îmân” babında kaydetmiştir. İbn Ebî Şeybe ise hadisi, “Hudûd” bölümünde “Fi’l-Mürteddi Ani’l-İslâm Mâ Aleyhi” ve “Fi’z-Zenâdikati Mâ Hadduhum” bablarının yanı sıra “es-Siyer” bölümünde de iki farklı yerde zikretmiştir.⁶⁹

Buhârî bu hadisi üç farklı başlıkta aktararak, tercih ettiği başlıklarla kanaatini ortaya koymuştur. Birincisi “Cihâd ve’s-Siyer” bölümünde “Lâ Yu’azzebu Bi-‘Azâbillâh” babında zikretmiştir. İkincisi “İstitâbetü’l-Mürteddîn ve’l-Mu’ânidîne ve Kitâlihîm” bölümünün “Hükmü’l-Mürtedde ve’l-Mürteddeti ve İstitâbetihîm” babında aktarmıştır. Buhârî, bu babda rivayetlere geçmeden önce İbn Ömer, Zuhârî ve İbrâhîm en-Nehaî’nin (ö. 96/714) “Dinden dönen kadın öldürülür”, dediğini aktarmış sonrasında küfür ehlinin veya imandan sonra küfre dönenlerin uğrayacakları manevî cezalara işaret eden âyetleri kaydetmiştir.⁷⁰ Üçüncü olarak rivayeti mu’allak olarak “İ’tisâm” bölümünde, “Yüce Allah’ın Onların işleri daima aralarında müşavere iledir.⁷¹; İş hususunda onlarla müşavere et... Bir kerre de azmettin mi, Allah’a güvenip dayan...”⁷² âyetlerini bab başlığı yapmış ve rivayetin öncesinde Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in riddeye katılanların durumlarını istişare ettiklerini zikretmiştir. Buhârî, Ebû Bekir’in bu istişare sırasında “Vallahi, ben Resûlullah’ın bir yere getirip topladığı İslâm düsturları arasında ayırım yapan kimselerle muhakkak savaşırım” dediğini aktarmış ve bu kararlı tutumunun, namaz ile zekât arasında ayırım yapanlar ve dinin hükümlerini değiştirmek isteyenler hakkında Resûlullah’ın hükmüne dayanmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu bilgilerden sonra Buhârî, ilgili hadisi senedsiz olarak nakletmiştir.⁷³

Buhârî’nin bu hadisi iki babda tam olarak nakletmesi ve Hz. Ebû Bekir’in ridde konusundaki net görüşüne senedsiz bu hadisi delil göstererek rivayetin Hz. Ebû Bekir tarafından da bilindiğine işaret etmesi, onun irtidad edenin öldürülmesi gerektiği yönündeki kanaatini ortaya koymaktadır. Ayrıca Buhârî’den sonra telif edilen eserlerde benzer başlıklar altında bu rivayete yer verilmiş olması, onun sonraki eserler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

İrtidad hadisi, İbn Mâce’nin “Hudûd” bölümünde “el-Mürtedü An Dînihî” babında; Ebû Dâvûd’un “Hudûd” bölümünde “el-Hukmü Fî Men İrtede” babında; Tirmizî’nin “Hudûd” bölümünde “Mâ Cae Fi’l-Mürted” babında; Nesâî’nin “Tahrîmu’d-Dem” bölümünde “el-Hukmü Fî Men İrtede” babında yer almıştır.⁷⁴ *Sünen-i Erba’a* müelliflerinin eserlerinde benzer isimlerle bölüm ve konu başlıkları oluşturdukları görülmektedir. Bu eserlerden sonra telif edilen kaynaklarda, bu başlıklara yakın anlamlı adlarla bölüm ve başlıklar oluşturulduğu anlaşılmıştır.⁷⁵

Tirmizî, bu rivayeti aktardıktan sonra, İslam dininden dönen kimselere yönelik uygulamaların bu hadise dayandığını belirtmiştir. Ancak dininden dönen kadın konusunda farklı görüşler olduğunu ifade etmiştir. Tirmizî, bu konuda Evzâî, Ahmed ve İshâk b. Râhûye gibi âlimlerin kadının öldürülmesi gerektiği görüşünü savunduğunu; bunun yanında, Sûfyân es-Sevrî ve Kûfe ehlinin diğer bazı

⁶⁹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 10/168; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 5/563-564; 6/437, 485 .

⁷⁰ el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/86-90,100; en-Nisâ 4/137; el-Mâide 5/54; en-Nahl 16/106-110.

⁷¹ eş-Şuarâ 26/38.

⁷² Âl-i İmrân 3/159.

⁷³ Buhârî, “İ’tisâm”, 28.

⁷⁴ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 1; Tirmizî, “Hudûd”, 25; Nesâî, “Tahrîmu’d-Dem”, 13.

⁷⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *Şaḥîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Annaût (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1414), 10/327-328; Beyhakî, *es-Sünenü’l-kebîr*, 8/338.

âlimlerin ise kadının öldürülmek yerine hapsedilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdiğini aktarmıştır.⁷⁶ Ayrıca İbrâhîm en-Nehâî'nin de "Dinden dönen kadın öldürülür" dediği nakledilmiştir.⁷⁷ Tirmizî'nin aktardığı bu yaklaşımlar, meseleyi özetler nitelikte olup İslam hukukundaki farklı görüşlerin bu çerçevede şekillendiğini söylemek mümkündür.

"İrtidat hadisi" ale'l-ebvâb türü kaynaklarda, başka bölümlerde de zikredilse de genel olarak "Hudûd" bölümü "Mürtedin Hükümü" başlığı altında aktarıldığı görülmektedir. Muhaddislerin kullandığı başlıklar ehl-i hadîsin mürtedin durumunu nasıl konumlandığını açıklar mahiyettedir. Muhaddislerin rivayeti bir hukukî metin olarak gördükleri ve bunu terhîb konusunun kapsamında ele almadıkları anlaşılmaktadır.

2.2. Şârihlerin Yorumu

Konu, şerh kaynaklarında ele alınırken, ulaşılabilen en eski kaynaktan günümüze doğru bir yöntem izlenmektedir. Bu kaynaklarda, irtidat için uygulanacak cezanın mahiyeti ve mürtedin yaşam hakkına dair hususlar genel hatlarıyla tespit edilmektedir. Şerh edebiyatının geniş kapsamı nedeniyle, ilgili rivayete dair ilk dönemde ortaya konulan görüşler aynen muhafaza edilmekte, sonradan serdedilen görüşler ise farklı bir yön taşıyorsa yer verilmektedir.

Tahâvî (ö. 321/933), "İrtidat hadisi"ni bab başlığına koymuş, ardından İbn Abbâs rivayetinin mütâbi'lerini aktardıktan sonra açıklamalar yapmıştır. Tahâvî, bazı âlimlerin, İslâm'dan dönen bir kimsenin zina ve hırsızlık gibi suçlarda tövbe etmesiyle cezanın kalkmadığı gibi, irtidat eden kişinin de İslâm'a tekrar dönse bile öldürülmesi gerektiği görüşünü savunduklarını belirtmiştir. Bu görüşe sahip âlimlere karşı Tahâvî, mürtedin mürtedliği nedeniyle kâfir olduğunu, mürtedliği bırakıp İslâm'a dönmesi halinde ona kâfir denilmesinin caiz olmadığını, en-Nisâ 4/137. âyeti ve daha başka deliller getirerek tövbenin ardından irtidat cezasının kalkacağını ifade etmiştir.⁷⁸

Tahâvî başka bir eserinde "İslâm Devlet Başkanı Savaş Ehli Kimselerle Savaşmak İsterse Savaşmadan Önce Onları İslâm'a Davet Etmekle Yükümlü Müdür, Değil Midir?" başlığı altında irtidat ehlini de bu kapsamda ele alarak şu değerlendirmelere yer vermiştir: "İnsanlar, İslâm'dan irtidat edenlerden tövbe etmesinin istenip istenmeyeceği hususunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazıları, eğer İmam, mürted kimseden tövbe etmesini isterse bu iyi bir iş olur, kişi tövbe ederse sorun olmaz; aksi takdirde onu öldürür, şeklinde görüş belirtmişlerdir. Bu görüşü savunanlar arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed (ö. 189/805) de bulunmaktadır. Bazı ilim ehli ise tövbe etmesi istenmez söylemiş ve onun hükmünü davetin onlara ulaşmış veya ulaşmamış bağlamında harbilerin hükmüne benzer şekilde açıklamışlardır. Bu görüşü savunanlar şöyle demişlerdir: Tövbe etmek, İslâm'ı bilmediği için İslâm'ın dışına çıkan kimseler hakkında vaciptir. Fakat İslâm'ın ne olduğunu bildiği halde İslâm'ı terk eden kimse, tövbe etmesi istenmeden öldürülür.

⁷⁶ Tirmizî, "Hudûd", 25.

⁷⁷ Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2.

⁷⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âşâr*, 7/305-307; Bu noktada Cessâs (ö. 370/981) da bir kişinin irtidat ettiğini reddetmesinin, aslında İslâm'ı kabul ettiğini gösterdiğini ve bu nedenle tövbesinin kabul edileceğini belirtmiştir. Kişinin içsel inançları ve gizli düşüncelerinin değil, açıkça ifade edilen inanç ve beyanlarının dikkate alınarak hüküm verilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Cessâs, İslâm hukukunda irtidatın farklı durumlar altında nasıl değerlendirileceğine dair ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Ṭahâvî* (Beyrût: Dârul-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 6/126-130.

İşte Ebû Yûsuf, *el-İmlâ* adlı eserinde bu görüşü benimsemiş ve şöyle demiştir: “Mürtedi tövbe etmesini istemeden öldürürüm. Ancak benden önce tövbe edecek olursa onu serbest bırakırım ve işini Allah’a havale ederim.”⁷⁹ Tahâvî ayrıca mürtedin durumu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁸⁰

Tahâvî’nin rivayetin problem olarak gördüğü yönü, mürtedin öldürülüp öldürülmeyeceği değil, mürtedin tövbe etmesi durumunda cezasının düşüp düşmeyeceğidir.⁸¹ O, tövbe etmesi durumunda mürtedin cezasının düşeceğini savunmuş ve tövbenin cezayı kaldırdığını belirtmiştir. Tahâvî’nin irtidad eden kişiyi savaş hukukunun kapsamında ele alıyor olması ve devlet başkanını bu işin karar mercii olarak görmesi önemli bir ayrıntıdır. Zira kanaatimizce bu mesele hukukî bir mesele olmakla beraber aynı zamanda siyasî bir karardır. Hz. Peygamber’in bu kararı siyaseten verdiği daha kuvvetli bir ihtimal olarak görmekteyiz.⁸² Tahâvî, mürtedden tövbe istemenin gerekliliği, mürtedin tövbe etmesi durumunda karşılaşılabilecek muamele hakkında tafsilatlı bilgiler sunmuştur. Yukarıda Tahâvî’den ayrıntılı olarak zikrettiğimiz bilgiler daha sonraki dönemlerde kaleme alınan şerhlerde aynen varlığını sürdürmüştür. Tekrara düşmemek adına bu bilgilerden farklı olan hususlara işaret edilecektir.

Hattâbî (ö. 388/998), “Hudûd” bölümünde rivayet bağlamında üç hususa değinmiştir.

1-Rivayette geçen “ويح أم ابن عباس” ibaresi için “Bu söz, İbn Abbâs için duadır. Onu medh ve sözünü beğenmedir” demiştir.

2- Hattâbî, ilim ehli Hz. Ali’nin (r.a.) mürtedlere uyguladığı ceza meselesinde ihtilaf ettiğini belirtmiş ve bu konuda iki farklı görüşü zikretmiştir. Birinci görüşe göre İkrime rivayetinde olduğu gibi, Hz. Ali mürtedleri ateşe atarak cezalandırmıştır. İkinci görüşe göre ise onları yakmamış; aksine, onlar için kuyular kazdırıp üzerlerine duman tüttürmüş ve tövbe etmelerini istemiştir. Ancak duman onları öldürünceye kadar tövbe etmedikleri ifade edilmiştir.

3-Hattâbî, âlimlerin bir kişiyi ateşle öldüren kimseye aynı cezanın uygulanıp uygulanmayacağı hususunda ihtilafa düştüğünü belirtmiştir. Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye gibi birçok âlim, katilin ateşle yakılması gerektiğini savunurken, Şa’bî ve Ömer b. Abdülaziz de bu görüşü desteklemiştir. Buna karşın Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe ve arkadaşları bu kimsenin kılıçla öldürülmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁸³

Hattâbî, rivayet bağlamında Hz. Ali’nin irtidad edenleri yakma meselesi ve bunun fikhî boyutu üzerinde durmuş; bir sonraki hadisin açıklamasında ise mürtedin tövbeye davet edilme gereğinin olup

⁷⁹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu me’âni’l-âşâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr vd. (Kahire: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1414), 3/210.

⁸⁰ Tahâvî, *Şerhu me’âni’l-âşâr*, 3/265-267; Tahâvî, Ebû Yûsuf’un *el-İmlâ* adlı eserinden yukarıdaki görüşleri zikretmiş olsa da aslında Ebû Yûsuf, *el-Harâc* adlı eserinde “Fî Hukmi’l-Murted ‘Ani’l-İslâm” başlığı altında konuyu ayrıntılı olarak ele almış ve konuya dair delilleri sunduktan sonra şu sonuca varmıştır: “Bu konuda en makbul şey, Allah en iyisini bilir, mürtedlerin tövbe ettirilmesi ve tövbe etmezlerse boyunlarının vurulması gerektir. Bu hüküm, seleften öğrendiklerimizden anlaşılmaktadır.”

⁸¹ Mürtedin tövbe durumu için bk. Ateş, “İnanç Özgürlüğünün Sınırı/Kapsamı ve İnanç Özgürlüğü Açısından ‘Mürtedin Cezalandırılması’na Dair Bir Değerlendirme”, 194-195.

⁸² Bk. İnce, *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*, 102. Bir makalede de had yerine ta’zir cezası uygulanmasının daha isabetli olacağı zikredilmiştir. Yiğit, “İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suçu ve Cezasına Bakış”, 130, 134, 135.

⁸³ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen* (Halep: Matbaatu’l-İlmiyye, 1352), 3/292-293.

olmaması ve bunun süresini konu etmiştir.⁸⁴ Hattâbî'nin de mürtedin öldürülmesini tartışma konusu yapmadığı, bu hususu kadın ile erkek herkese şamil ve dünyevî bir ceza olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

İbn Battâl (ö. 449/1057), mürted erkek ve kadın ile onların tövbesinin hükmüne dair önce konuyla ilgili bazı âyetleri zikretmiş,⁸⁵ ardından rivayetleri sıralamıştır. O, Mühelleb'e atfen, Hz. Peygamber'in ateşle yakmayı yasaklamasının kesin bir haramlık ifade etmediğini, aksine bunun Allah'a karşı tevazu göstermek ve insanlara eziyet etmede O'nun öfkesini taklit etmekten kaçınmak anlamına geldiğini aktarmıştır. İbn Battâl, bunun haram olmadığını kanıtlamak için, Resûlullah'ın Medine'de mescitte sahâbilerin huzurunda iki kişinin gözlerini dağladığını ve Ali b. Ebî Tâlib'in Haricîleri ateşle yaktığını örnek göstermiştir. Ayrıca hadisin anlamının bir yasaklama değil, daha ziyade teşvik ve tavsiye niteliği taşıdığını ifade etmiştir.⁸⁶ İbn Battâl, mürtedin tövbesi ve bunun kadın olması durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuş; sahâbilerden başlayarak kendi dönemine kadar bu konudaki görüş ayrılıklarını detaylı bir şekilde ele almıştır.⁸⁷

İbn Abdülber (ö. 463/1071), İmam Mâlik'in Zeyd b. Eslem'den aktarılan irtidad hadisinin bir zümre tarafından nakledildiğini ve *Muvaṭṭa'*ın râvilerinin "mürsel" olduğunu belirttiikten sonra çalışmamızın konusu olan İbn Abbâs rivayetini naklederek geniş açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁸ O, bu hadisin manasının, dininden dönenin kimsenin kanının helal olduğu ve boynunun vurulması gerektiği şeklinde yorumlamış; ümmetin bu konuda icmâ ettiğini, ihtilafın ise sadece mürtedin tövbeye davet edilip edilmeyeceği hususunda olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), mürtedin tövbesi meselesini ele almış ve tövbenin cezayı ortadan kaldırmadığını ifade etmiştir. Ayrıca tövbe için tanınan süre, had cezasının kadın ile erkek için uygulanıp uygulanmayacağı ve mürtedin nasıl öldürülmesi gerektiği gibi, daha önce de değindiğimiz hususlara dair ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.⁹⁰

İmam Nevevî (ö. 676/1277), mürtedin öldürülmesinin vacip olduğuna ve bu konuda icmâ bulunduğu işaret etmiştir. Ancak tövbe etmesini istemenin farz mı yoksa müstehap mı olduğu, tövbesinin değeri, makbul olup olmadığı veya kadının bu konuda erkeğe benzeyip benzemediği hususlarında ihtilaf yaşandığını belirtmiştir. Nevevî; Mâlik, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve cumhûr ulemanın tövbe istemeyi gerekli gördüklerini; Tâvus, Hasan el-Basrî, Ebû Yûsuf ve Zâhirîler'in tövbe istemenin gerekli olmadığını savunduklarını ifade etmiştir. Ayrıca tövbe edilmesi halinde bunun

⁸⁴ Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, 3/295.

⁸⁵ el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/86-90,100; en-Nisâ 4/137; el-Mâide 5/54; en-Nahl 16/106-110.

⁸⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Halef el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-Şahîh*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 5/172.

⁸⁷ İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi'i's-Şahîh*, 8/571-576.

⁸⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *et-Temhîd li Mâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî vd. (Rabat: Vezâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, 1387), 5/304-305.

⁸⁹ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 5/306.

⁹⁰ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id (fi şerhi Şahîh)i Müslim*, thk. Yahya İsmail (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1419), 6/223-224.

faydalı olacağını; ancak Peygamber'in (s.a.s.) ilgili sözünden dolayı mürtedin ölüm cezasının düşmeyeceğini bildirdiklerini nakletmiştir.⁹¹

Nevevî, mürtedin öldürülmesinde icmâ olduğunu söyleyerek tövbe isteme ve bunun süresi, kadın ile erkekler için uygulama farklılıkları gibi hususlarda açıklamalar yapmıştır. Onun da bu hususta kendisinden önceki şârihleri takip ettiği görülmektedir.

İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), yukarıda anlatılanlara ek olarak İbnü't-Tallâ'nın meşhur eserlerin hiçbirinde Resûlullah'ın ne mürted erkeği ne de kadını öldürdüğüne dair bir bilgi bulunmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Ebû Bekir es-Sıddık'ın ise İslâm'a girdikten sonra irtidad eden Ümmü Kirfe adında bir kadının öldürdüğünü söylediğini nakletmiştir.⁹² İbnü'l-Mülakkın, konu ile ilgili âyet ve rivayetleri nakletmiş, özellikle İbn Abbâs'ın rivayetinde tövbeden bahsedilmediğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Muâz rivayetini, irtidad hadisini şerh etmek için delil olarak zikretmiştir.⁹³ Bunun yanı sıra İbnü'l-Mülakkın "Dinde zorlama yoktur"⁹⁴ âyetini delil olarak ileri sürenlerin isabetli olmadıklarını belirtmiş ve bu âyetin "Müşrikleri nerede bulursanız öldürün."⁹⁵ âyetiyle bunun neshedildiğini ifade etmiştir.⁹⁶ İbnü'l-Mülakkın'ın kaydettiği açıklamaların kendi dönemine kadarki şerhler arasında en detaylısı olduğu söylenebilir.

İbn Hacer (ö. 852/1449) farklı noktalarda önceki şârihlerce dile getirilen bilgileri aynen nakletmiştir.⁹⁷ O, Tahâvî'ye nispet ederek mürtede savaş hukuku icra edildiğini belirtmiştir.⁹⁸ İbn Hacer, İbn el-Münzirî'ye (ö. 656/1258) nispetle Ebû Bekir döneminde mürted bir kadının öldürüldüğünü ve sahâbe-i kirâmın bu durumu kınamadığını aktarmıştır. O, Dârekutnî'nin tahrîc ettiği mürted bir kadının öldürüldüğüne dair merfû rivayetini ise "zayıf" olduğunu belirtmiştir.⁹⁹

Aynî (ö. 855/1451), şöyle belirtmiştir: Ebû Bekir, namaz ile zekâtın aralarını ayıranlara savaş kararı almasını ve Ömer ile bu konuyu istişareye açmamasını, irtidad edenlerin amacının dini ve onun hükümlerini değiştirmek olduğunu bildiğini ifade etmiştir. Aynî, bu bağlamda ilgili hadisi zikretmiştir.¹⁰⁰ Aynî, Buhârî'nin mu'allak olarak "İ'tisâm" bölümünde serd ettiği bilgileri benzer ifadelerle tekrarlamıştır. Aynî, Hz. Ali'nin öldürdüğü kişilerin kim olduğu, zındıklar ve onların özellikleri hakkında bilgiler zikretmiş, başlıkla rivayet arasındaki uyumun olmadığını söyleyenlere

⁹¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1392), 12/208.

⁹² Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh fi şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh* (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429), 31/512.

⁹³ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 31/514.

⁹⁴ el-Bakara 2/256.

⁹⁵ et-Tevbe 9/5.

⁹⁶ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 31/523. Nesh için bk. Abdurrahman Caner, "Tâcüddîn es-Sübki'nin Nesih Problemine Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2019), 127-156.

⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/151; 12/268-271.

⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/269.

⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/272.

¹⁰⁰ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 25/80. Aynî ve *Umdetü'l-kârî* adlı şerhi için bk. Asma Albogha, *أثر القراءات يف الصناعة اهلدينة عند الإمام العيين يف عمدة القاري شرح صحیح البخاري /of Effect The Qir'at on the Hādith Science in the Framework of Imām al-‘Aynī’s Umdat al-Qārī*, *HADITH 7* (Aralık/December 2021): 217-254.

cevap vermiştir.¹⁰¹ Resûlullah'ın münafıkları bildiği halde onları öldürmediği bilinen bir husustur. İbnü't-Tallâ'ın meşhur eserlerin hiçbirinde Resûlullah'ın bir mürtedi veya kâfiri öldürdüğünden bahsedilmediğini belirtmiştir. Ebû Bekir es-Sıddık'ın ise İslâm'a girdikten sonra mürted olan Ümmü Kirfe adında bir kadını öldürdüğü nakledilmiştir.¹⁰²

Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) “Müşrikleri nerede bulursanız öldürün.”¹⁰³ âyetinden sonra bu tür emirlerin mutlak olduğunu, hemen uygulamaya koymanın gerekli olmadığını ve dolayısıyla bilindiği kadarıyla geciktirmenin caiz olduğunu söyleyerek bu nevi cezaların uygulama farklılığına işaret etmiştir. Alî el-Kârî devamla, cumhûr âlimlerin mürted kadının bu hadisten dolayı öldürüleceğini söylediğini belirtmiş ancak elimizde *Sahîhayn*'de gelen Resûlullah'ın kadın ve çocukların öldürülmesini yasakladığı hadisi olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴ Bu, aralarında umum-husus ilişkisi olan mutlak bir hadistir ve hem arızî hem de aslî kâfiri kapsadığı gibi küfürden İslâm'a dönenleri de kapsar. Şayet irtidad görüşüne sahip bir kadın öldürülecekse bunun onun mürted olduğu için değil, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalıştığı için olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁵ Mürted kadının niçin öldürülemeyeceğinin başka delillerini de zikreden Alî el-Kârî, ağırlıklı olarak Hanefi mezhebi kaynaklarından istifade ederek geniş bir şerh yapmıştır.

Münâvî (ö. 1031/1622), “Resûlullah kadın ve erkek çocukların öldürülmesini yasaklamıştır.” hadisini açıklarken bu yasa ile birlikte irtidad hadisini karşılaştırmıştır. O, her iki hadisin farklı anlamlar taşıdığını ve bu nedenle ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. İlk hadiste, kadınlara özgü bir yasağın bulunduğunu, bu yasağın savaştan kadınlar ve mürtedler için geçerli olduğunu ifade etmiştir. İkinci hadiste ise erkekler ve kadınlar için genel bir hüküm olup yalnızca mürtedler için geçerli olduğunu söylemiştir. Böyle bir konuda ashabımızın yaklaşımı, kıyasen eşit olmaları veya içlerinden birinin geç irad edilmiş olması nedeniyle dışarıdan tercih yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Hanefî mezhebine göre bu tercih edilen hüküm, geçerli olan nâsih hükmün bu hadis-i şerif olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶

Münâvî'nin her iki rivayetin sıhhat derecelerinin eşit olduğunu belirtmesi isabetli olsa da birinin diğerinden daha geç irad edildiğini ve dolayısıyla birinin diğerini neshettiğini söylemesi, ihtilaf-ül-hadis bağlamında nesh görüşüne başvurduğunu göstermektedir. Ancak bu tercihi destekleyecek bir karine elimizde bulunmamaktadır. Muâz rivayetini de dâhil ettiğimizde Hz. Peygamber'in ömrünün sonlarına doğru söylediği fakat bunun savaş hukukunun bir parçası mı yoksa müstakil bir had mi olduğu hususunun uygulamaya konmadan önce Hz. Peygamber'in vefat ettiği

¹⁰¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/79.

¹⁰² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 24/79-80.

¹⁰³ et-Tevbe 9/5.

¹⁰⁴ Buhârî, “Cihâd”, 148; Müslim, “Cihâd”, 25.

¹⁰⁵ Alî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtîh*, 6/2310.

¹⁰⁶ Zeynüddin Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *Feydü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şâgîr* (Kahire: Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübâ, 1356), 6/336.

anlaşılmaktadır. Bu durum, hükmün daha sonraki dönemlerde yöneticiler tarafından şartlar ölçüsünde içtihatlarla uygulandığını göstermektedir.¹⁰⁷

Şerhlerde mürtedin cezalandırılması meselesi üzerine yapılan tartışmalar, mezhepler arası yaklaşımların ayrıntılarına ışık tutmaktadır. Genel olarak, mürted erkeğin öldürülmesi konusunda bir icmâ bulunduğu vurgulanmış,¹⁰⁸ ancak Hanefî mezhebinin bu bağlamda diğer mezheplerden farklı bir yaklaşım sergilediği görülmüştür. Hanefîler, mürted kadınların öldürülmesini, Resûlullah'ın kadın ve çocukların öldürülmesini yasaklayan hadisleri esas alarak istisna tutmuştur. Onlara göre eğer bir kadın öldürülecekse bu, sadece yeryüzünde fesat çıkarması nedeniyle olmalıdır. Buna karşılık, cumhûr ulema, söz konusu hadisleri aslen kâfir olan kadınlar bağlamında yorumlamış ve irtidad eden kadın ile erkek arasında bir ayırım yapmamıştır.

Şârihlerin dikkat çektiği bir diğer önemli mesele, mürtedin tövbeye davet edilip edilmemesi konusudur. Burada da mezhepler arasında bir fikir birliği olmadığı görülmektedir. Bazı âlimler, tövbeye daveti zorunlu değil, ancak faziletli bir davranış olarak değerlendirirken diğerleri bu daveti, özellikle İslâm'ı bilmediği için dinden dönen kimseler açısından vacip kabul etmiştir. Bu farklı yaklaşımlar, mürtedin cezalandırılmasında dini bilginin seviyesi ve niyetin de dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir.

Şârihlerin dikkate aldığı bir diğer önemli konu, mürtedin ateşte yakılarak öldürülmemesi gerektiği yönündeki görüşlerdir. Bu durum, Allah'a karşı tevazu göstermek ve O'nun öfkesini taklit etmemek gerektiği anlayışıyla temellendirilmiştir. Mürtedi ateşte yakarak öldürmemenin, Allah'ın mutlak otoritesine saygı ve tevazu gereği olduğu ifade edilmiştir. İnsanların cezalandırmada Allah'ın öfkesini taklit etmemesi gerektiği, bu tür cezaların Allah'a mahsus olduğu bir mesaj taşımaktadır. Âlimler, bir kişiyi ateşle öldüren kimseye aynı cezanın uygulanıp uygulanmayacağı hususunda ise ihtilaf etmişlerdir.

Şerhlerde üzerinde durulan başka bir husus, Resûlullah'ın hiçbir mürted kadını öldürmediği yönündeki uygulamasının vurgulanmış olmasıdır. Ancak mürted bir kadının öldürülmesine dair zayıf bir rivayet, bu durumun kadının irtidadından değil, savaşı olarak başkalarını savaşa teşvik etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁰⁹ Buna karşılık, Hz. Ebû Bekir'in mürted bir kadını öldürdüğüne dair rivayet,¹¹⁰ söz konusu kadının Müslümanlara karşı eylemleri nedeniyle sahâbe tarafından kınanmamış olmasıyla açıklanmıştır.¹¹¹ Bu örnekler, cezalandırmada sadece irtidadın değil, kişinin eylemlerinin niteliği ve niyetinin de dikkate alındığını göstermektedir.¹¹²

¹⁰⁷ Mürtedin öldürülmesinin devlet başkanının yetkisinde olduğuna dair bk. İnce, *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*, 102. Bir makalede de had yerine ta'zir cezası uygulanmasının daha isabetli olacağı zikredilmiştir. Yiğit, "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış", 130.

¹⁰⁸ Ayrıca bk. Nihat Dalgın, "Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü", *Makâlât* 1 (1999), 50; Davut İltas, "Yadımsan Gelenek: 'İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi' Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *Marife* 3/1 (2003), 221; Mehmet Ali AYTEKİN, "İrtidat Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 167.

¹⁰⁹ Serahsî, *el-Mebsûât*, 10/110; Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 7/465.

¹¹⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebîr*, 8/355.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/272.

¹¹² Serahsî, *el-Mebsûât*, 10/110.

Şârihlerin genellikle kendi mezheplerinin anlayışlarını öne çıkararak ve asıl kaynakların başlıklarını koruyarak açıklamalarda buldukları görülmektedir. Onlar, meseleyi yalnızca fikhî bir konu olarak ele almış, fikhî doktrinlerdeki farklılıkları yansıtarak ashab, tabiîn ve sonraki dönemlerde mezheplerin bu konuya yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır. Bunun yanı sıra, şârihlerin meseleleri açıklarken birbirlerini takip etmeleri ve bu doğrultuda özgün fikirler geliştirememeleri de dikkat çekmektedir.

2.3. Fakihlerin Yorumları

Mürtedlere ilişkin hükümler, fıkıh kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak bu çalışmada, tüm fakihlerin görüşlerine yer vermek amaçlanmamıştır. Bu çalışmayla fakihlerin İbn Abbâs'tan nakledilen irtidad hadisini hangi bağlamda ele aldıkları özellikle şârihlerden farklı olarak öne çıkan yaklaşımlarına yer verilmiştir. Hanefîler ile diğer ekoller arasındaki bazı farklılıklar nedeniyle, öne çıkan fakihlerin görüşleri iki ana grup altında sunulmuştur.

2.3.1. Hanefî Fukahânın Yorumları

Ebû Yûsuf (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Ĥarâc* eserinde “Fî Hukmi'l-Murted ‘ani'l-İslâm” başlığı altında mürted ile ilgili iki farklı görüş olduğunu belirtir: Bir grup, bu kişilerin tövbesinin kabul edileceğini, diğer grup ise kabul edilmeyeceğini savunur. Tövbenin kabul edilmeyeceğini söyleyenler, Nebî'nin (s.a.s.) “*Dinini değiştiren kimseyi öldürün*” hadisine dayanır. Buna karşılık, tövbenin kabul edileceğini savunanlar “La ilahe illallah” diyenin kanının haram kılındığını belirten hadis ve sahabelerin rivayetlerini delil getirerek İslâm'a yeniden girenleri öldürülmeyeceğini savunur. Ebû Yûsuf, mürteddin üç kez tövbe etmesinin istenmesi, ardından tövbe etmezse öldürülmesi gerektiği görüşündedir. Ayrıca İslâm'dan dönen kadınların durumunun erkeklerden farklı olduğunu belirtmiş ve Ebû Hanîfe'nin İbn Abbâs'tan naklettiği, “Kadınlar İslâm'dan döndüklerinde öldürülmezler ancak hapsedilir ve İslâm'a davet edilerek buna zorlanırlar” rivayetini aktarmıştır.¹¹³

Cessâs (ö. 370/981) bir kişinin mürted olduğunu reddediyorsa, bu kişinin tövbesinin kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü kişi mevcut durumda tevhide ifade etmektedir. Allah Teâlâ'nın “*İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır.*”¹¹⁴ âyeti, onun küfürden döndüğünü gösterir. Gizli küfür iddialarının ise geçerli olmayacağını ifade eder. Ayrıca Peygamber (s.a.s.) zamanında bazı münafıklar dışarıda mümin gibi görüldüğü halde içten münafık olarak kalmış ve bu kişiler ölüm cezasından muaf tutulmuştur. Dolayısıyla gizli küfür nedeniyle tövbenin reddedilmesi doğru değildir; açıkça tövbe eden kişinin tövbesi kabul edilir.¹¹⁵

Serahsî (ö. 483/1090 [?]) mürtedin dinden çıktığı için öldürülmesi gerektiği Hz. Ali, Abdullah b. Mesûd ve Muâz b. Cebel (r.a.) gibi birçok sahâbiden nakledildiği belirtmiştir. Ona göre dinden çıkan bir kimse, Arap müşriklerine benzer, hatta onların suçundan daha ağır bir durumda kabul edilir. Arap müşrikleri, Resûlullah ile aynı dönemde yaşamış ve Kur'ân onların diliyle indirilmiş olmasına rağmen Allah'a ortak koşmuşlardır. Aynı şekilde bir mürted, İslâm'ın nimetlerini tanımış olmasına rağmen dinden çıkarak bu nimetleri reddetmiştir. Bu nedenle, Arap müşriklerinde olduğu gibi, mürtedlere de İslâm'a geri dönme ya da ölüm dışında bir seçenek sunulmaz. Ancak mürted süre talep ederse, ona üç

¹¹³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Ĥarâc*, 179-181.

¹¹⁴ el-Enfâl 8/38.

¹¹⁵ Cessâs, *Şerhu Muhtaşari't-Tahâvî*, 6/126-130.

gün mühlet verilir, çünkü muhtemelen bir şüphe nedeniyle dinden dönmüştür ve bu şüpheyi gidermek farzdır.¹¹⁶ Serahsî, irtidad eden kadının öldürülmesini, kadının gerçek anlamda savaş niyeti taşıyıp taşıyamamasına bağlamıştır. Eğer kadının savaş niyeti yoksa ister aslî kâfir isterse sonradan kâfir olsun, kadının öldürülmeyeceğini ancak hapsedileceğini belirtmiştir.¹¹⁷ Ayrıca Serahsî “İkrah” bölümünde fiilde şüphe, delillerde kapalılık ve teâruz durumlarını kıyas-istihsan açısından değerlendirerek detaylı bilgiler zikretmiştir.¹¹⁸

Kâsânî (ö. 587/1191), irtidad hükmünü ana hatlarıyla şu şekilde özetlemiştir: “Mürtedin, kendisine, malına, fiillerine ve oğluna ait birçok hükmü vardır. Kendisine ait olanların başında, mürted bir erkeğin –ister hür ister köle olsun– kanının helal olması gelir. Peygamber (s.a.s.) irtidad hadisini buyurmuş ve onun vefatından sonra Araplar irtidad edince sahâbiler (r.a.) onların öldürülmesi hususunda ittifak etmişlerdir.”¹¹⁹

Mergînânî (ö. 593/1197), mürted kadınların öldürülmeyeceğini şu şekilde açıklar: “Peygamberimiz (s.a.s.), kadınların öldürülmesini yasaklamıştır.¹²⁰ Ayrıca cezaların asıl olarak ahirete ertelenmesi esastır, çünkü cezaların dünyada aceleyle uygulanması, imtihanın anlamını bozar. Ancak savaşın tehlikelerini ortadan kaldırmak için bu kural erkekler açısından terk edilmiştir, zira onların yapısı buna uygundur. Kadınlar ise bu durumda değildir ve bu nedenle mürted kadın, aslî kâfir gibi değerlendirilir.”¹²¹

Mevsîlî (ö. 683/1284), bir Müslüman irtidad ettiğinde hapsedileceğini, şüphelerin giderilmesi amacıyla kendisine tekrar İslâm’ın sunulacağını, geri dönerse serbest bırakılacağını ve aksi takdirde öldürüleceğini belirtmiştir. Mürtedin daha önce İslâm’ı kabul ettiği için ona İslâm’a davetin zorunlu olmadığını ancak bu davetin müstehap olduğunu eklemiştir. Ayrıca mürted bir kadının öldürülmeyip

¹¹⁶ Serahsî, *el-Mebsûât*, 10/98.

¹¹⁷ Serahsî, *el-Mebsûât*, 10/110.

¹¹⁸ Serahsî, irtidad hadisi bağlamında şu özgün görüşler ortaya koymuştur: “Dünyevi hükümler konusunda Müslüman olmak, kalple tasdikle birlikte dille ikrar sonucu gerçekleşir. Kalpte olanı bilme imkânı yoktur. Zorlama altında da olsa o kimsenin ikrar ettiği duyulduğu için Müslüman olduğuna hükmedilir. Bu kimse eğer İslâm’dan çıkıp Hıristiyan olursa tekrar Müslüman olmaya zorlanır fakat (istihsana uyularak) öldürülmez. Kıyasa göre öldürülmesi gerekirdi çünkü dinini değiştirmiştir. Peygamber (s.a.s.) *Dinini değiştireni öldürünüz*, buyurmuştur. Bu kimsenin öldürülmemesinin nedeni şudur: Zorlama, o kimsenin Müslüman olmasına engel olmadığı için sanki gönül rızasıyla Müslüman olmuş kabul edilir. Fakat şüphe söz konusu olduğundan öldürme cezasının düşmesi uygun olmuştur. Çünkü bu kimsenin kalbindeki niyet, gerçek anlamda bilinmemektedir. Bu konuda deliller arasında çelişki vardır. Şöyle ki İslâm’ın hak din olması o kimsenin ikrarının doğru olduğuna delil oluşturur. Fakat zorlama, o kimsenin ikrar ettiği konuya gerçekte inanmadığına delildir. Şüphe sonucu düşebilecek cezalar için deliller arasındaki çelişki de bir şüphe kabul edilir. Bu örnek, Müslüman bir toplulukta dünyaya gelip de dinden dönmüş olarak ergenliğe ulaşan çocuk konusundaki kıyas-istihsan ilişkisine benzer. Böyle bir çocuk, Müslüman olmaya zorlanır fakat istihsan gereği öldürülmez. Küçükken kendiliğinden Müslüman olup da dinden çıkmış olarak ergenliğe giren bir çocuk da Müslüman olmaya zorlanır. Fakat âlimlerin kendi aralarındaki ihtilafları nedeniyle, öldürülmez.” Serahsî, *el-Mebsûât*, 24/84.

¹¹⁹ Kâsânî, konunun ana çerçevesini verdikten sonra tafsilatlı açıklamalarda bulunmuştur. Kâsânî, *Bedâ’î’u’ş-şanâ’î*, 7/134.

¹²⁰ Buhârî, “Cihâd”, 147, 148; Müslim, “Cihâd”, 25.

¹²¹ Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi’l-Bidâyeti’l-mübtedî* (Beyrût: Dâru İhyâ’it-Turâsî’l-‘Arabî, ts.), 2/406.

hapsedileceğini, Müslüman olana kadar her gün darp edileceğini, çocukların öldürülmeyeceğini ifade etmiştir.¹²²

İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Mergînânî'nin yukarıdaki ifadelerine şu ilavede bulunmuştur: "Mürtedin öldürülmesinin vacip olması, onun inkârına verilen bir ceza değildir. Bu hüküm, mürtedin harp etmesi sonucu, savaşın tehlikesini bertaraf etmek amacıyla uygulanır. Zira Allah katındaki ceza, dünyadaki cezadan daha büyüktür. İrtidad edenin öldürülmesi, savaşmanın cezasıdır ve bu durum erkeklere özgü bir niteliktir. Bu sebeple Allah Resûlü, kadınların öldürülmesini yasaklamış ve bunun gerekçesini de kadının savaşçı olmamasıyla açıklamıştır. Ancak, kadın bir erkek gibi savaşmaya kalkışır, o da öldürülür. Bu ceza, kadının irtidadından değil, yeryüzünde fesat çıkarmasından dolaydır."¹²³

Ebû Yûsuf mürtedlere tövbe teklifinde bulunma ve kadını istisna etmekle yetinirken, Cessâs mürtedin tövbesinin geçerliliği üzerinde yoğunlaşmıştır. Serahsî ise mürtedin öldürülmesini savunmuş, ancak kadınların savaş niyetine göre değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Sonraki fakihler, mürtedin durumu ve tasarruflarına dair ayrıntılı açıklamalar yapmışlardır. İbnü'l-Hümâm, mürtedin öldürülmesi konusundaki değerlendirmelerinde, bu hükmün savaşın yol açabileceği tehlikelerden korunma amacına dayandığını vurgulamıştır. Bu görüşlerin detayında farklı şeyler söylene de esasında Hanefî fıkında erkek mürtedin öldürülmesi ve kadınların bu hükümden istisna edilmesi genel kabul görmüştür.

2.3.2. Cumhûr-ı Fukahânın Yorumları

İmam Şâfiî (ö. 204/820), imandan sonra şirke dönen her âkıl bâliğ olan erkek ve kadının tövbe etmeye davet edilmesi gerektiğinin belirtmiş, tövbe ederlerse kabul edileceğini, etmezlerse öldürüleceklerini vurgulamıştır. Bu açıklamalarının ardından el-Bakara 2/39 ve 217. ayetlerini zikretmiş ve konuyla ilgili rivayetleri aktarmıştır. Şâfiî, irtidad cezasının yalnızca İslâm'dan çıkış için geçerli olduğunu, batıl bir dinden diğerine geçenler için ölüm cezası uygulanmayacağını ifade etmiştir.¹²⁴ Ayrıca mürtedin öldürülmesinin gerekçesi olarak "Mürtedin kanını helal kılmam, Allah'ın müşriklerin kanını helal kıldığı hükme dayanmaktadır." ifadesini kullanmıştır. Devamında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İslâm'dan dönen bir kişiyi, Ebû Bekir'in mürtedleri, Ömer'in ise Tuleyha ile Uyeyne b. Bedr gibi bazı kişileri öldürdüğüne dair rivayetlerin bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁵

Mâverdî (ö. 450/1058), birçok başlık altında mürtedin durumuyla ilgili bilgi vermekle beraber "Hükmü'l-Mürted" başlığında ayrıca tafsilatlı açıklamalarda bulunmuştur. Küfre dönmeyen örneklerini Kur'ân'dan vererek meseleyi temellendirmiş ve "riddenin Allah'ın kitabında yasaklandığı sabit olunca, bu durum Allah Resûlü'nün sünneti ve sahâbenin icmâi ile ölüm cezasını gerektirir" görüşünü ifade etmiştir.¹²⁶ Daha sonra irtidad hadisi ve diğer rivayetleri serdetmiştir.

¹²² Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'âli'l-Muhtâr*, thk. Mahmûd Ebû Dakîk (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/145-150.

¹²³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/72.

¹²⁴ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1410), 1/294.

¹²⁵ Şâfiî, *el-Üm*, 1/295.

¹²⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvaz vd. (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 13/149.

Mâverdî, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin mürtedlere uyguladığı cezalar hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: “Ebû Bekir (r.a.), ridde olaylarının hızla yayıldığı ve insanların buna meylettığı dönemde, irtidat edenlere karşı dikkat çekici bir yöntemi uygulamıştır. Bu sert yaklaşım, riddeye yönelmeyi engellemeyi ve tövbeye teşvik etmeyi amaçlamıştır. Benzer şekilde, Ali (r.a.), aşırıya kaçan bir grup insan gelip ‘sen ilahsın’ dediklerinde, onlar için ateş tutuşturmuş ve onları bu ateşte yakmıştır.”¹²⁷

Mâverdî, İmam Şâfi'nin mürted hakkında sunduğu detaylı bilgileri daha da genişleterek bu konunun Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve sahâbenin icmâi ile sabit olduğunu açıkça belirtmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, irtidat konusundaki örneklerin, Hz. Ebû Bekir'in mürtedlerle olan savaşı veya Hz. Ömer'in Tuleyha'yı öldürmesi gibi olayların, bireysel irtidatın ötesine geçtiğidir. Esas sorun, klasik dönem ile çağdaş dönem arasında mürted kelimesine yüklenen anlam farklılığından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

İbn Hazm (ö. 456/1064) irtidat olayını *el-Muḥallâ* adlı eserinde “Hudûd” bölümünün “Mürtedin Tarifi ve Hükümü Meselesi” alt başlığında ele almıştır. Bu bölümde önce mürtedin tanımını yapmış, ardından hükümle ilgili ihtilafları zikretmiştir. İbn Hazm, ihtilaf edilen hususlardan birisi olarak bazılarının mürted için “sürekli tövbeye davet edilir ve öldürülmez” şeklinde olduğunu bildirmiştir.¹²⁸ Bunun yanında, “*Dinde zorlama yoktur*”¹²⁹ âyetine ilişkin şu açıklamada bulunmuştur: “Bu âyetin zahirî anlamı, ümmetin ittifakıyla geçerli değildir. Zira ümmet, dininden dönen mürtedin zorlanması gerektiği hususunda hemfikirdir. Ancak bazı âlimler ‘zorlanır ama öldürülmez’ derken, bazıları ise ‘zorlanır ve öldürülür’ demektedir.”¹³⁰ Bunun yanında, İbn Hazm başka bir noktada mürtedin hükmünün “*Dinini değiştireni öldürün*” hadisi ile belirlendiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Allah Teâlâ'nın “*İmanlarından sonra kâfir olup küfürde ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir.*”¹³¹ âyetiyle açıkladığını dile getirmiştir. Bu nedenle Allah'ın Kur'ân'da ve Resûlü'nün diliyle belirttiği üzere mürtedin hükmünün harbînin hükmünden farklı olduğunu ve harbînin de mürted olmadığını kesin olarak bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹³²

İbn Rüşd (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid* adlı eserinde “Kitabu'l-Hırâbe” başlığı altında Peygamber'in (s.a.s.) “*Dinini değiştiren kimseyi öldürünüz*” hadisine dayanarak dinden çıkan erkeklerin hükümet kuvvetleri ile çatışmadan yakalandıklarında öldürülmesi gerektiği konusunda ittifak olduğunu belirtmiştir. Ancak mürted olan kadının öldürülmesi ve mürtede tövbe teklif edilmesi konusunda ihtilaf olduğunu bildirmiştir. İbn Rüşd, cumhûrun erkek ile kadın arasında ayırım yapmadan bu hususta vârid olan rivayetlerin umumuna dayandığını; Ebû Hanîfe'nin ise dinden çıkan kadını, aslî kâfir olan kadına kıyas ederek “öldürülmez” dediğini açıklamıştır. Ayrıca, mürtede tövbe teklifi konusunda bazı görüşler, İmam Malik'in bu konuda Hz. Ömer'den getirdiği rivayete dayanır: “Dinden çıkan kimse, kendisine tövbe teklif edilmeden öldürülemez.” Diğer bir görüş ise “Dinden

¹²⁷ Mâverdî, *el-Ḥâvi'l-kebîr*, 13/150.

¹²⁸ Alî b. Ahmed el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, thk. Abdulğaffâr Süleyman Bendâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425), 12/108-109.

¹²⁹ el-Bakara 2/256.

¹³⁰ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 12/118-119.

¹³¹ Âl-i İmrân 3/90.

¹³² İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 12/279.

çıkan kimsenin tövbesi kabul olunmaz” şeklindedir. İbn Rüşd, ayrıca mürtedde hükümet kuvvetleri ile çarpıştıktan sonra yenilgiye uğraması halinde, ister henüz İslâm ülkesinde iken isterse İslâm ülkesinden çıktıktan sonra olsun Müslümanlarla çarpıştığı için öldürüleceğini belirtmiştir.¹³³

İbn Kudâme (ö. 620/1223) irtidat olayını, *el-Muğnî* adlı eserinde “Kitâbü'l-Hudûd” bölümü olmasına rağmen “Kitâbü'l-Mürted” adıyla farklı bir bölüm açarak ele almıştır.¹³⁴ İbn Kudâme, âlimlerin mürtedin öldürülmesi gerektiği konusunda icmâ ettiğini, ardından bu hadisin Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Muâz, Ebû Mûsâ, İbn Abbâs, Hâlid ve diğer sahâbilerden nakledildiğini, buna itiraz edenin de olmadığını ve dolayısıyla bu hususta icmâ meydana geldiğini ifade etmiştir.¹³⁵ İbn Kudâme'nin bu konuda müstakil bir bölüm açarak mürted tanımını yapmış olması, bu husustaki illeti öne çıkardığını ve bununla irtidat olayını hadlerden ayrı bir konumda ele aldığını göstermektedir.

Farklı dönemlerde yaşayan İslâm âlimleri, irtidat konusunda benzer temel noktalara vurgu yapmışlardır. Detaylarda farklılık olsa da cumhûr erkek ile kadın arasında ayırım yapmadan, ortak olarak mürtedin tövbe etmeye davet edilmesi gerektiği ve tövbe etmemesi halinde öldürüleceği hükmünde birleşmiş; mürtedin cezasını Kur'ân, Hz. Peygamber'in sünneti ve sahabe uygulamalarıyla desteklemiştir.

Fakihler irtidat cezasının teorik olarak varlığında ittifak etmişlerdir. Özellikle irtidat eden erkeklerin öldürülmesinde sahâbenin icmâ ettiği zikredilmiştir.¹³⁶ İslâm hukukçuları mürtedde ait hükümlere fıkıh konuları içerisinde farklı başlıklar altında yer vermekle birlikte “Hudûd”, “Ahkâmü'l-Mürteddîn”, “Kitâbü'l-Mürted” ve “Kitâbü'r-Ridde” adlarıyla müstakil başlıklarda ele almışlardır. Cumhûr fukahânın konuya verdikleri başlıklarda *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin başlıklarıyla paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz. Hanefî mezhebi fıkıh kitaplarında ise bu konu, devletlerarası hukuka dair “Kitâbu's-Siyer” bölümü içinde “Ahkâmü'l-Mürteddîn” başlığı altında incelenmiştir.¹³⁷ İbn Rüşd (ö. 595/1198) de benzer bir yaklaşımla “Kitâbu'l-Hırâbe” başlığı altında konuyu ele almıştır.¹³⁸

İbn Hazm, “mürtedler sürekli tövbeye davet edilir” ifadesinden onların öldürülmemesi gerektiğini çıkararak bu görüşü savunanlara birçok eleştiri yöneltmiştir. Ancak bu kişilerin kimler olduğunu açıkça belirtmemiştir.¹³⁹ Bu durum, eleştirilerinin bağlamını netleştirmek açısından bir eksiklik. İbn Hazm, mürted ile muharibin hükmünün ayrı olduğunu kesin bir dille belirterek Hanefî fakihlerine bir anlamda cevap vermiş ve mürted ile ilgili hükmün asıl delilinin hadis olduğunu, âyetin ise hadisi açıklama işlevi gördüğünü ifade etmiştir.

Makalenin boyutunu aştığı için değinmediğimiz muasır çalışmalarda, ilim ehlinin yaklaşımı farklılık arz etmektedir. Bu farklılık, geçmiş fukahânın ictihadını aynen kabul edenler, bireysel olarak din değiştirenlerle İslâm'a karşı savaş açanların arasını ayıranlar ve mürtedlere herhangi bir ceza

¹³³ İbn Rüşd mürtedin cezasının tatbik edileceği yeri, nikâhı ve daha başka hususlara da değinmiştir. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Hafid İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425), 4/242.

¹³⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/264.

¹³⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/264.

¹³⁶ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 13/149.

¹³⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/98; Mergînânî, *el-Hidâye*, 2/406; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, 6/68.

¹³⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/242; İnce, “Ridde”, 35/90.

¹³⁹ İbn Hazm'in mürtedlerin öldürülmemesi gerektiğini savunanların kim olduğuna dair değerlendirme için bk. İnce, *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*, 34.

uygulanmasına karşı çıkanlar olmak üzere üç grupta toplanmıştır.¹⁴⁰ Ancak irtidad, daha çok kamu hakkına yapılan saldırıya bir cevap niteliğinde görülmüş ve had yerine ta'zir cezası kapsamında ele alınmıştır.¹⁴¹

Netice olarak, cumhûr ulema irtidad meselesini yalnızca “dinden dönme” olarak ele almıştır. Hanefî fakihleri ise savaş niyeti taşımadığı için kadını bu hükmün dışında tutmuştur. Erkeğe gelince, Serahsî'nin “müşriklerde olduğu gibi mürtedlere de İslâm veya ölüm dışında bir seçenek sunulmaz”¹⁴² ifadesi, cumhûr ile aynı görüşü paylaştığını göstermektedir. Ancak İbnü'l-Hümâm'ın “mürtedin katlinin vacip olması, inkârının cezası değildir. Bu ceza, mürtedin harp etmesinin sonucu olarak savaşın şerrinden uzaklaştırmak amacıyla.”¹⁴³ şeklindeki beyanı, meseleyi irtidad boyutundan “İslâm toplumuna savaş açma” boyutuna taşımaktadır. Muasır çalışmalarda da bu yaklaşımın egemen olduğu söylenebilir.¹⁴⁴ Fıkıh kitaplarındaki bilgilerin, şerhlerde aktarılanlarla örtüştüğü ve konunun esasen teorik boyutuna odaklanıldığı görülmektedir. Uygulamadaki ayrıntılı bilgiler, Hanefî fukahâsından Serahsî, Mergînânî ve İbnü'l-Hümâm gibi âlimler tarafından ortaya konmuştur. İrtidad edenlerin öldürülmesi, daha çok kamu düzeninin korunmasının bir parçası olarak anlaşılmıştır.¹⁴⁵

2.4. İrtidad Hadisi ile Dinde Zorlama Yoktur Ayetinin Çelişki İddiaları

Mürtedin öldürülmesi cezası ile Kur'ân arasında bir teâruz (çelişki) bulunduğu iddiaları, genellikle “Dinde zorlama yoktur”¹⁴⁶ âyeti üzerinden gündeme getirilmiştir. Bu başlık altında, söz konusu âyet ile irtidad hadisi arasında çelişki bulunduğu iddialarını ele alan âlimlerin görüşleri özetlenmiştir. Özellikle klasik tefsirlerde bu âyetin nasıl yorumlandığı incelenerek bu tartışmanın gelenekteki yeri vurgulanmıştır.

İbn Hazm (ö. 456/1064), bu âyetin mürtedler için bir delil teşkil etmediğini çünkü ümmetin tamamının bu âyetin zâhiri anlamına gelmediği ve dininden dönenin zorlanacağı konusunda icmâ

¹⁴⁰ Bk. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İz Yayınları 1999), 1/161; Okur, “İslam Hukukunda İrtidad Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler”, 362-363.

¹⁴¹ İrtidadın kurulu düzene başkaldırmak ve toplumu bölmek gibi suçlara tekabül ettiğine dair bk. Beroje, *Farklı Bakış Açılıyla İrtidad Suçu ve Cezası*, 24. Günümüzde mürtedin öldürülmesini ta'zir cezası olarak kabul edenler için bk. Orhan, *Fıkıh ve Özgürlükler Bağlamında İrtidad*, 254-268; Aytekin, “İrtidad Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi”, 188-193.

¹⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 10/98.

¹⁴³ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/72.

¹⁴⁴ İrtidad meselesinde Hanefîlerin cumhûrdan ayrıldığı noktalar için bk. Aytekin, “İrtidad Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi”, 182; Dalgın, “Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü”, 55.

¹⁴⁵ “Mürted için farklı cezalar öngören rivayetlerin varlığı ve bazı mürtedlerin öldürülmediğine dair rivayetlerin bulunması, bu cezanın had olma yönüne ciddi şüphe düşürmektedir. Şer'î delilden doğan bu şüphe, kural gereği sanığın lehine yorumlanmalıdır. Dolayısıyla irtidad cezasını bir had cezası olarak değil, bir ta'zir cezası olarak kabul etmek daha uygun olacaktır.” Sahip Beroje, “İslâm Hukukunda İrtidad Cezasına Yeni Bir Yaklaşım”, *İslami Araştırmalar* 17/4 (2004), 313; Beroje, *Farklı Bakış Açılıyla İrtidad Suçu ve Cezası*, 24; Dalgın, “Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü”, 57.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/256.

ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁷ Konuya ilişkin değerlendirmelerinde insanların bu âyetin ya neshedilmiş ya da tahsis edilmiş olduğuna dair iki farklı görüş benimsediğini ifade etmiştir.¹⁴⁸

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), ilgili âyeti üç kategoride incelemiştir. İbnü'l-Arabî, âyetle ilgili üç ana meseleyi ele alır. Birinci meselede üç görüş zikredilir. Bir görüş, bu âyetin kital âyetiyle neshedildiğini savunur; bir diğer görüş ise âyetin yalnızca cizye ödeyen Ehl-i kitap için geçerli olduğunu öne sürer; son olarak âyetin ensar hakkında indiği ve onların çocuklarının Yahudi olmasını umut ettikleri şeklinde yorumlanır. İkinci olarak, “*Dinde zorlama yoktur*” âyeti, batıl olanın zorlanmayacağını belirtirken, hak olan dinin zorlama gerektirebileceğini ifade eder. Peygamberin Allah’ın birliğine şahadet getirmeleri için savaşmakla emrolunması, âyetin neshedilmediğini gösterir. Din hakkında zorlama ancak hakikatin tam olarak ortaya çıkması sonrası anlam kazanır. Üçüncü olarak zorlama haksız yere yapılmamalıdır; bu konuda “*Ancak kalbi imanla dolu olduğu halde zorlananlar hariç*”¹⁴⁹ âyeti ile açıklama getirir. İlk olarak âyetin neshedildiği veya özel nedenlerden dolayı indiğini, ikincisi umûmî olan bu âyetin başka delillerle hükmünün tahsis edildiğini; üçüncüsü haksız yere olan ikrâhın yok hükmünde olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁰

Kurtubî (ö. 671/1273) âyetin anlamı hakkında altı farklı görüşü kaydetmiştir. Birinci görüş, âyetin neshedildiğini ve Peygamber’in (s.a.s.) Arapları İslâm’a zorladığını, onlarla savaştığı ve İslâm dinine girmekten başka onlardan herhangi bir şeyi kabul etmediğini belirtir; bu görüşe göre âyet, “*Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihat et*” (et-Tevbe 9/73) âyetiyle neshedilmiştir. İkinci görüş, âyetin mensûh olmadığını ve sadece Ehl-i kitap için geçerli olduğunu öne sürer; bu görüşe göre, cizye ödeyen Ehl-i kitap İslâm’a zorlanmazken, putperestler zorlanır. Üçüncü görüş, âyetin ensar hakkında nazil olduğunu ve çocukları Yahudi yapma sözü veren ensar kadınlarının bu âyetle rahatladığını belirtir. Dördüncü görüş, âyetin Ebû Husayn hakkında nazil olduğunu ve Medine’ye gelen tacirlerin çocukları Hristiyanlığa davet etmesi üzerine indiğini ifade eder. Beşinci görüş, kılıç zoruyla İslâm’a giren kişilerin zorlandığı anlamına gelmeyeceğini belirtir. Altıncı görüş ise âyetin esirlerle ilgili olduğunu, Ehl-i kitap esirlerin zorlanmayacağını ancak Mecusiler ve putperestlerin zorla İslâm’a kabul edileceğini ifade eder.¹⁵¹ Kurtubî’nin derli toplu bir halde maddeleştirerek aktardığı bu bilgilerin benzerlerine başka tefsirlerde de yer verilmiştir.¹⁵²

Şevkânî (ö. 1250/1834), Kurtubî’nin zikrettiği 6 maddeye ek olarak şu bilgileri de nakletmiştir: “İslâm’dan önce ensar, kendi dinlerini daha üstün gördükleri için çocuklarını Yahudiliğe yönlendirmiştir. Ancak İslâm geldikten sonra bu çocukları İslâm’a girmeye zorlamak istediler. Bunun üzerine nazil olan âyet, Peygamber’in (s.a.s.) çocuklara seçim hakkı tanınmasına ve onları İslâm’a zorlamamasına sebep oldu. Bu durum, Ehl-i kitabın dinlerinde kalmayı tercih ettikleri ve cizye

¹⁴⁷ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 12/118-119.

¹⁴⁸ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, 12/119.

¹⁴⁹ en-Nahl 16/106.

¹⁵⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Aḥkâmü'l-Ḳur’ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 1/310-311.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi'l-Ḳur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî vd. (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384), 3/280-281.

¹⁵² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u'l-beyân ‘an te’vîli âyi'l-Ḳur’ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicre, 1422), 4/546-553; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur’âni'l-‘Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 1/521-524.

ödedikleri sürece İslâm'a zorlanmayacaklarını göstermektedir. Nüzûl sebebi özel olsa da âyetin hükmü geneldir ve kendileriyle savaşılanları da kapsamaktadır. Ancak, kâfir olan ehl-i harbin İslâm'a girmeye zorlanacağını ifade eden âyetler, bu genel hükmü tahsis etmektedir."¹⁵³

Tefsirlerin yanı sıra şerhlerde de benzer yaklaşımlar benimsenmiştir. Yaptığımız taramalara göre Kur'ân ile irtidad hadisi arasında bir çelişki olduğu iddiasını ele alıp bunun yanlışlığını açıkça vurgulayan ilk şârih, tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Mülakkın'dır. O, "*Dinde zorlama yoktur*" ve daha başka âyetlerin, *Müşrikleri nerede bulursanız öldürün*.¹⁵⁴ âyetiyle neshedildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵

Yukarıda, bu konunun gelenekteki çerçevesi aktarılmış olup klasik dönemde meseleye ilişkin bir tartışmaya rastlanmamıştır. Günümüzde ise modern bağlamda da benzer görüşlerin devam ettiği ve geleneksel yaklaşımların sürdüğü görülmektedir.¹⁵⁶

Netice olarak "*Dinde zorlama yoktur*" âyeti, klasik İslâm doktrininde genellikle mensûh kabul edilmiş, özel bir nüzûl sebebiyle ilişkilendirilmiş¹⁵⁷ ya da umum-husus ilişkisiyle açıklanmıştır. Bu nedenle, klasik dönemde âyet ile "*Kim dinini değiştirirse onu öldürün*." hadisi arasında bir çelişki gündeme gelmemiş, aksine bu hadis tefsirlerde bazı âyetlerin (el-Bakara 2/217,¹⁵⁸ en-Nahl 16/106-110¹⁵⁹) açıklamalarında yer bulmuştur. Ayet ile hadis arasındaki teâruzun tartışılmaya başlanması ise 19. yüzyılın sonlarına dayanır.¹⁶⁰ İbnü'l-Arabî ve Kurtubî gibi klasik âlimlerin, ayetin yorumu konusunda yaptıkları açıklamalar, birçok tefsirde tekrarlanmıştır. Bu farklı yorumlar, ayetin zaman ve bağlam içinde nasıl algılandığına dair çeşitli anlamları ortaya koymaktadır. Klasik âlimler ayeti İslâm hukuku çerçevesinde ele alırken, modern âlimler ise din özgürlüğü ve toplumsal düzen arasında bir denge kurma çabası içindedir. Bu durum, İslâm'daki irtidad meselesinin sadece bir inanç sorunu

¹⁵³ Muhammed b. Alî es-San'ânî eş-Şevkânî, *Fethu'l-ğadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1414), 1/315-316.

¹⁵⁴ et-Tevbe 9/5.

¹⁵⁵ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 31/523.

¹⁵⁶ Muhammed Ebû Zehre (öl. 1974), dinden çıkan kişinin öldürülmesinin ağır bir ceza olduğunu kabul etmekle birlikte, bu cezanın "*Dinde zorlama yoktur*" ve "*İman etmeleri için insanları zorlayacak mısın?*" (Yûnus 10/99) gibi ayetlerle çelişmediğini savunur. Ona göre bu ayetler, Müslüman olmayanlara yönelik olup İslâm'ı isteyerek kabul eden bir kişinin dinden çıkması kabul edilemez. Ebû Zehre, irtidad cezasının, dinle oynayan ve toplumu bozan kişilere karşı toplumu korumak amacıyla meşru kılındığını, bunun aslında din özgürlüğünü korumak için olduğunu belirtir. İslâm devleti dinî temeller üzerine kurulu olduğu için dinden çıkan kişi, devlete isyan etmiş sayılır ve bu durum, günümüzde devlete ihanet suçuna benzetilir. Muhammed Ebû Zehre, *el-Cerîme ve'l-ukûbe fi'l-fıkhî'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 84-86. Bk. AYTEKİN, "İrtidad Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi", 184-185. Elbânî (ö. 1420/1999) günümüzde bu rivayet ile "*Dinde zorlama yoktur*" âyeti arasında çelişki olduğunu söyleyen bazı yazarlara tepki göstermiş ve "Bu onların cehaletinden kaynaklanmaktadır çünkü dinde zorlamanın olmaması başka şeydir, kâfirin Müslüman gibi davranıp sonra dinden çıkması başka şeydir. Demek oluyor ki bu, siyasî hukukî bir hüküm olduğu anlamına gelir. Ancak "*Dinde zorlama yoktur*" ise tamamen hukukîdir, kimseyi dininden çıkmaya zorlamadığı için âyet ile hadis arasında bir çelişki yoktur." şeklinde açıklamada bulunmuştur. <https://alathar.net/home/esound/index.php?op=codevi&coi=156479> Erişim: 16 Mayıs 2024

¹⁵⁷ Asar, "Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidad", 67-68.

¹⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-ğur'ân*, 3/47-48.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-ğur'ânî'l-Azîm*, 4/520-521.

¹⁶⁰ Bk. İnce, *İslâm Hukukunda İrtidad Suçu ve Cezası*, 111.

değil, aynı zamanda hukukî ve siyâsî bir mesele olarak da değerlendirildiğini göstermektedir.¹⁶¹

Sonuç

Mürtedin öldürülmesine dair güçlü dayanaklardan biri olan İbn Abbâs rivayetinin, başta Buhârî ve *Sünen-i Erba'a* müellifleri olmak üzere birçok muhaddisin eserlerinde farklı mütâbi'lerle yer aldığı görülmektedir. Sıhhatinde herhangi bir problem görülmeyen bu rivayette, sebep-i vürûd açıkça belirtilmemiş olsa da sahâbe döneminde kullanıldığı bağlam dikkate alındığında buradaki irtidadın basit ve bireysel bir din değişikliğinin ötesinde olduğu anlaşılmaktadır.

İrtidadla ilgili diğer rivayetler bir araya getirildiğinde, bazı belirsizliklerin giderildiği ve genel tabloyu anlamının kolaylaştığı söylenebilir. “*Dinini değiştireni öldürün.*” hadisinden mürtedin kesin olarak öldürülmesi gerektiği ifade edilmekle birlikte, diğer rivayetlerle birlikte ele alındığında İslâm'ı terk edip topluluktan ayrılma üzerinde durulmaktadır. Ayrıca mürted hakkında şüphelerin giderilmesi için ondan tövbe istenmesi ve tövbenin beklenmesi gibi bir anlamda umûmî olan irtidad olgusunun sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Muhaddisler, “*Dinini değiştireni öldürün.*” hadisini terhîb değil, hukukî bir metin olarak değerlendirmişlerdir. Bunun en önemli göstergesi, rivayetin hadis kaynaklarında farklı bölümlerde yer almakla birlikte genellikle “Hudûd” bölümünde, “Mürtedin Hükümü” başlığı altında müstakil şekilde ele alınmış olmasıdır. Cumhûr fukahâ da ehl-i hadîsin kullandığı başlıkları büyük bir oranda devam ettirmiştir. Hanefî mezhebi fakihleri ise irtidad meselesini devletlerarası hukuk kapsamında değerlendirerek “Kitâbu's-Siyer” bölümünde ele almayı tercih etmişlerdir.

Mürted ve ilişkili hususlar, şârihler tarafından birbirlerinden alıntılar yapılarak aktarılmıştır. Şârihlerin genellikle kendi mezheplerinin görüşlerini ön plana çıkararak ve temel kaynakların başlıklarını koruyarak açıklamalarda buldukları görülmektedir. Şârihlerin meseleyi fikhî bir konu olarak ele aldıkları ve farklı fikhî doktrinlerin yaklaşımlarını yansıttıkları anlaşılmaktadır. Esasında klasik ulema, mürtede verilecek cezanın hükmünü erkekler için tartışma konusu yapmamış; daha çok izlenecek süreci ve kadının bu hükümden istisna edip edilmeyeceğini tartışmışlardır.

Cumhûr, irtidad meselesini genellikle dinden dönme olarak değerlendirirken, Hanefîler bu durumu hem dinden dönme hem de savaşın zararlarından korunma gereğiyle ilişkilendirmişlerdir. Fıkıh kitaplarında mürtedle ilgili bilgilerin, şerhlerde aktarılanlarla büyük ölçüde örtüştüğü, meselenin daha çok teorik yönüne ağırlık verildiği, cezanın infaz şekline fazla yer verilmediği görülmektedir. Hanefî fukahâsından Serahsî, Mergînânî ve İbnü'l-Hümâm gibi âlimlerin mürtedin öldürülmesini savaşma niyeti ve savaşın zararlarından korunma amacıyla ilişkilendirmeleri dikkat çekicidir.

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Muâz b. Cebel'i (r.a.) Yemen'e gönderdiğinde ona söylediği ve Muâz'ın Yemen'e vardığında Ebû Mûsâ ile yaptığı konuşmadaki ipuçları, tarihî verilerle birleştirildiğinde, “*Dinini değiştireni öldürün.*” hadisinin hicrî 9. yılın Rebûlâhir ayında vârid olduğu kanaatine ulaşılabilir. Bu tarih, Mekke'nin fethinden sonraki ve Müslümanların Arap Yarımadası'nda hâkimiyet kurdukları bir döneme işaret etmektedir. Ayrıca bu hadis, bazı âyetleriyle muhteva benzerliği olan Tevbe sûresi ile aynı nüzûl zamanına denk gelmektedir. Tüm bu zaman ve mekân koşulları göz önüne alındığında,

¹⁶¹ İrtidad ile “*Dinde zorlama yoktur*” âyeti arasındaki değerlendirme için bk. Orhan, *Fıkıh ve Özgürlükler Bağlamında İrtidad*, 73-83; Toksarı, “*Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele*”, 73.

Allah Resûlü'nün bu rivayeti siyasî bir bağlamda, yani devlet başkanı sıfatıyla dile getirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Müfessirlerce “*Dinde zorlama yoktur.*” âyeti genellikle ya mensûh veya özel nüzü'l sebebi ile yahut umum-husus ilişkisiyle açıklanmıştır. Klasik doktrinde bu âyet ile irtidat hadisi arasında bir çelişki olduğu konusu gündeme gelmemiştir. Aksine bu hadis, tefsirlerde bazı âyetlerin açıklamasında yer almıştır. Âyet ile hadis arasındaki teâruz meselesi, 19. yüzyılın sonlarında gündeme gelmiştir. İbnü'l-Arabî ve Kurtubî'nin âyet için maddeleştirerek yaptıkları açıklamaların birçok tefsirde aynen tekrarlandığı görülmektedir.

Netice olarak rivayet kaynakları temelinde yapılan bu çalışma, irtidat hadisinin yalnızca bir ceza uygulaması olarak değil, aynı zamanda genel bir hukukî ilke olarak nasıl değerlendirildiğini ve kadim gelenekte teorik tartışmaları ne kadar derinleştirdiğini ortaya koymuştur. Klasik dönem ile günümüzde mürted kavramına yüklenen anlamların aynı olmadığı kanaatindeyiz. Bu açıdan bakıldığında, erken dönemlerde irtidat olaylarının bireysel bir mesele olmaktan çıkıp toplumsal bir tehdit haline geldiği ve bu nedenle devletin dünyevî bir ceza uyguladığı söylenebilir. Hanefîlerin, irtidat eden kadınlara bu cezayı uygulamaması, meselenin savaşa bağlantılı ve savunma odaklı bir yönü olduğunu gösterir. Dolayısıyla irtidat basit bir din değişikliği olmaktan öte -modern terimlerle ifade etmek zor olsa da- devlete isyan, casusluk veya vatana ihanet gibi suçlarla kıyaslanabilir.

Extended Abstract

The Tahrīj and Interpretation of the Ḥadīth of Ibn ‘Abbās on the Issue of Apostasy

One of the strongest evidences for the punishment of apostasy is the narration by Ibn Abbas, which has been transmitted with various corroborations in the works of prominent hadith scholars, including Bukhari and the authors of the Sunan al-Arba‘a. While the narration is considered sound, its contextual background (sabab al-wurud) is not explicitly mentioned. However, when analyzed within the framework of its application during the Sahabah period, it becomes evident that the reference to apostasy here goes beyond a simple and individual act of changing one's religion.

When other narrations related to apostasy are considered collectively, ambiguities in the general understanding are resolved, facilitating a clearer comprehension of the issue. The hadith, "Whoever changes his religion, kill him," explicitly calls for the execution of apostates. Yet, when evaluated alongside other narrations, the emphasis shifts to the collective aspect of abandoning Islam and separating from the Muslim community. Furthermore, the requirement to call for repentance and allow time for the apostate to reconsider signifies a limitation to the general scope of the apostasy ruling.

Hadith scholars interpreted the narration "Whoever changes his religion, kill him" not as an admonition but as a legal statement. This is evident from its placement in hadith collections, particularly under sections like "Hudud" or as an independent topic titled "The Ruling on Apostasy." Most jurists (jumhur) adhered to the chapter titles used by hadith scholars, whereas Hanafi jurists analyzed the issue within the framework of international law under the section "Kitab al-Siyar."

The punishment of apostates reveals differences of opinion among Islamic legal schools. While a consensus (ijma) is often cited regarding the execution of male apostates, Hanafi scholars exempted women from this ruling, referencing the Prophet’s prohibition against killing women and children. According to Hanafis, women should only be executed if they cause corruption on earth (fasad fi'l-ard). In contrast, the majority of scholars (jumhur) did not differentiate between male and female apostates.

The issue of inviting apostates to repent has also been subject to varying interpretations. While some scholars deemed it a meritorious act, others considered it obligatory, particularly for apostates lacking sufficient knowledge about Islam. Additionally, it was emphasized that apostates should not be burned, as this contradicts the respect and humility due to God’s authority.

Commentators have highlighted that the Prophet (peace be upon him) did not execute any apostate women, except in a weak narration where the execution of a belligerent woman is attributed to her role in inciting war rather than her apostasy. Similarly, the incident of Abu Bakr executing a female apostate is explained as a response to her hostile actions against Muslims. This underscores

that, in determining punishment, the individual's actions and intentions were considered alongside their apostasy.

The treatment of apostasy in classical texts reveals an alignment between the information provided in jurisprudential works and their commentaries, with a stronger focus on the theoretical aspects of apostasy rather than the method of punishment execution. Notably, Hanafi scholars like Sarakhsi, Marghinani, and Ibn al-Humam associated the execution of apostates with the intent to wage war and the necessity of protecting against its harms.

The instructions given by the Prophet to Mu'adh ibn Jabal (may Allah be pleased with him) when he was sent to Yemen, along with his subsequent conversation with Abu Musa upon arrival, provide historical clues suggesting that the hadith, "Whoever changes his religion, kill him," was issued in Rabi' al-Akhir of the 9th Hijri year. This corresponds to a period following the conquest of Mecca when Muslims had established dominance in the Arabian Peninsula. Considering the timing and circumstances, it is likely that the Prophet (peace be upon him) conveyed this narration in a political context, acting in his capacity as the head of state.

Exegetes have generally interpreted the Quranic verse, "There is no compulsion in religion" (Al-Baqarah, 2:256), as abrogated (*mansukh*), specific to its occasion of revelation, or as a general rule limited by specific cases. Classical doctrine did not perceive a contradiction between this verse and the hadith on apostasy. Instead, the hadith was often cited in exegetical works to explain certain Quranic verses. The issue of apparent conflict between the verse and the hadith only arose in the late 19th century. Exegetical elaborations on the verse by scholars like Ibn al-'Arabi and Qurtubi, often presented in list form, have been widely reproduced in subsequent tafsir literature.

In conclusion, this study, based on primary narrations, demonstrates that the hadith on apostasy was not merely a punitive measure but also a general legal principle deeply rooted in the classical tradition. It highlights that the concept of apostasy in classical and modern contexts carries divergent meanings. From a historical perspective, apostasy during the early Islamic period transitioned from an individual matter to a societal threat, warranting worldly punishments by the state. The Hanafi school's exclusion of women from this punishment further underscores the issue's connection to warfare and defensive concerns. Therefore, apostasy in the classical sense extended beyond a mere change of religion and can, in modern terms, be compared to acts of rebellion, espionage, or treason.

ملخص موسع

تخریج و تفسیر حدیث ابن عباس فی مسألة الردة

حدیث ابن عباس، الذی یُعد من الأدلة القویة علی وجوب قتل المرتد، واردٌ فی کتب العدید من المحدثین، وعلی رأسهم البخاری وأصحاب السنن الأربعة، مع تعدد طرقه المختلفة. ومع أن الحدیث صحیح، فإن سبب وروده لم یُذكر صراحة. وعند النظر فی السیاق الذی استُخدم فیهِ خلال عصر الصحابة، یتضح أن الردة المذكورة هنا تتجاوز مجرد تغییر فردي وبسبب للدين.

وعند جمع الأحادیث المتعلقة بالردة، یمکن ملاحظة أن بعض الغموض یتم إزالته، مما یُسهم فی فهم الصورة العامة. فعلى الرغم من أن حدیث "من بدل دینه فاقتلوه" یدل علی وجوب قتل المرتد بصورة قطعیة، إلا أن جمعه مع أحادیث أخرى یُظهر أن القتل یمتد علی ترك الإسلام والانفصال عن الجماعة. ومع ذلك یدو أن مفهوم الردة قد تم تقييده من خلال طلب التوبة من المرتد وانتظارها لإزالة أي شك.

وقد رأى المحدثون حدیث "من بدل دینه فاقتلوه" كنص قانوني، وليس كحدیث تهيب، والدلیل علی ذلك أن الحدیث ورد فی کتب الحدیث تحت أبواب مختلفة، لكنه عُرض غالباً تحت كتاب "الحدود" باباً مستقلاً تحت عنوان "حكم المرتد". كما أن جمهور الفقهاء اعتمدوا إلى حد كبير نفس العناوين التي استخدمها أهل الحدیث، أما فقهاء المذهب الحنفي فتناولوا مسألة الردة فی إطار القانون الدولي الإسلامي وفضلوا عرضها ضمن فصل "كتاب السير".

وتُبرز المناقشات حول عقوبة المرتد اختلافات مذهبية بين العلماء. فعلى الرغم من الإشارة إلى إجماع علی وجوب قتل المرتد، فإن الحنفية استثنوا قتل المرأة المرتدة بناءً علی أحادیث تحرم قتل النساء والأطفال، واعتبروا أن النساء لا یقتلن إلا إذا أفسدن فی الأرض. وعلى العكس، لم یُفرق جمهور العلماء بين الرجل المرتد والمرأة المرتدة.

أما دعوة المرتد إلى التوبة فقد كانت موضع اختلاف أيضاً، حيث اعتبرها بعض العلماء عملاً فضلاً، فی حين اعتبرها آخرون، خصوصاً فی حالة المرتدين غیر الملمين بأمر الدين، واجباً ضرورياً. وأوضح العلماء أن حرق المرتد بالنار أمر مرفوض لأنه یتنافى مع سنن الله وشریعتة.

وفي الشروح، لوحظ أن النبي صلى الله عليه وسلم لم يقتل أي امرأة مرتدة، ومع ذلك، يُذكر في رواية ضعيفة أن امرأة محاربة قُتلت ليس بسبب ردتها بل بسبب تحريضها على الحرب. وأما قتل امرأة مرتدة في عهد أبي بكر رضي الله عنه فقد فُسر على أنه كان بسبب أعمالها العدائية تجاه المسلمين. وعليه، لم تُراعَ الردة فقط في العقوبة، بل أُخذت النوايا والأفعال في الحسبان أيضاً.

وقد نقل الشُّراح مسائل الردة وأحكامها من بعضهم البعض، مع التركيز على عرض آراء مذاهبهم، مع الحفاظ على عناوين المصادر الأصلية. واهتم الشُّراح بتناول المسألة كموضوع فقهي يعكس وجهات نظر المدارس الفقهية المختلفة. ومن الجدير بالذكر أن العلماء الكلاسيكيين لم يناقشوا حكم عقوبة المرتد، بل ركزوا على الإجراءات المتبع واستثناء المرأة من هذا الحكم.

ورغم أن جمهور العلماء تناول مسألة الردة كخروج عن الدين، فإن الحنفية، إضافة إلى الخروج من الدين، ربطوا الردة بضرورات حماية المجتمع من أضرار الحروب أيضاً. ويتبين أن المعلومات الواردة عن المرتد في كتب الفقه تتوافق بدرجة كبيرة مع ما ورد في الشروح، مع التركيز على الجانب النظري، في حين لم يتم التوسع كثيراً في طريقة تنفيذ العقوبة. ومن الملاحظ أن بعض علماء الحنفية، مثل السرخسي، والميرغيناني، وابن الهمام، ربطوا قتل المرتد بنبئته القتالية وأضرار الحرب.

أما الحديث الذي قاله النبي صلى الله عليه وسلم لمعاذ بن جبل رضي الله عنه عند إرساله إلى اليمن، والحوار الذي دار بين معاذ وأبي موسى عند وصوله، عندما يُجمع مع البيانات التاريخية، فإن ذلك يؤدي إلى الاستنتاج بأن حديث "من بدل دينه فاقتلوه" ورد في ربيع الآخر من السنة التاسعة للهجرة. وتشير هذه الفترة إلى ما بعد فتح مكة وسيطرة المسلمين على شبه الجزيرة العربية، وأن ورود الحديث يتزامن مع نزول سورة التوبة. وعليه، فمن المحتمل جداً أن يكون النبي صلى الله عليه وسلم قد قال هذا الحديث في سياق سياسي بصفته رئيس الدولة.

وقد فسر العلماء آية "لا إكراه في الدين" بأنها إما منسوخة، أو لها سبب نزول خاص، أو عبر العلاقة بين العام والخاص. ولم يُثار في الفكر الكلاسيكي أي تعارض بين هذه الآية وحديث الردة. بل على العكس، فقد ورد الحديث في سياق تفسير بعض الآيات. وأثيرت قضية التعارض بين الآية والحديث لأول مرة في أواخر القرن التاسع عشر. وقد تكررت الشروح التفصيلية التي قدمها ابن العربي والقرطبي حول الآية نفسها في العديد من التفاسير.

وفي الختام، يُبرز هذا البحث، القائم على مصادر الروايات، كيف اعتُبر حديث الردة ليس فقط كعقوبة، بل أيضاً كمبدأ قانوني عام، وكيف أثرت هذه القضية على المناقشات النظرية في التراث القديم. ونعتقد أن مفهوم

الردة في العصور الكلاسيكية يختلف عن فهمه في العصر الحديث. ومن هذا المنظور، يمكن القول إن حالات الردة في الفترات المبكرة لم تكن مجرد مسألة فردية، بل كانت تُعد تهديداً اجتماعياً، ولذلك تعاملت الدولة معها بعقوبة دنيوية. كما أن استثناء الحنفية النساء المرتدات من العقوبة يُظهر أن للمسألة أبعاداً دفاعية مرتبطة بالحرب. وعليه، فإن الردة ليست مجرد تغيير بسيط للدين، بل يمكن مقارنتها -ولو بصعوبة في المصطلحات الحديثة- بجرائم مثل التمرد على الدولة، أو التجسس، أو الخيانة العظمى.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الردة، ابن عباس، تغيير الدين، التفسير، الشُّراح.

Kaynaklar / References / المصادر

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Muşannef*. thk. Habîburrahmân el-Azamî. 11 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 47 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Albogha, Asma. أثر القراءات يف الصناعة اهلديثة عند الإمام العيين يف عمدة القاري شرح صحيح البخاري /of Effect The Qirā'at on the Ḥadīth Science in the Framework of Imām al-'Aynī's Umdat al-Qārī". *HADITH 7* (Aralık/December 2021): 217-254.
- Algün, Hüseyin. "Esved el-Ansî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/440-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Alî el-Kârî, Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Meşâbih*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1422.
- Arnaût, Şuayb. "et-Ta'likât". *Müsnedi İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Asar, Muhammet Ali. "Yorum-Bağlam Ekseninde Hadislerde İrtidat". *İslâmî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*. ed. Muhammet Ali Asar vd. 63-130. Ankara: İlâhiyât, 2021.
- Ateş, Abdurrahman. "İnanç Özgürlüğünün Sınırı/Kapsamı ve İnanç Özgürlüğü Açısından 'Mürtedin Cezalandırılması'na Dair Bir Değerlendirme". *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*. 181-199. Konya: İlahiyat Derneği Yayınları, 2007.
- Atmaca, Veli. "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (III) Ebu'n- Necîb'in en- Nehcül- Meslûk'unda Yönetenlerle İlgili Rivâyetler". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (2004), 165-187.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Aytekin, Mehmet Ali. "İrtidat Cezasına İlişkin Klasik ve Modern Görüşlerin Değerlendirilmesi". *İslâmî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*. ed. Muhammet Ali Asar vd. 157-220. Ankara: İlâhiyât, 2021.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 1988.
- Beroje, Sahip. *Farklı Bakış Açılıyla İrtidat Suçu ve Cezası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Beroje, Sahip. "İslâm Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım". *İslami Araştırmalar* 17/4 (2004), 308-323.
- Beroje, Sahip. "Şerî Nassların Yorumlanmasında Konjonktürün Etkisi: Mürtedin Öldürülmesi ve Kadının Şahitliği Örnekleri Bağlamında Bir İnceleme". *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. ed. Muhiddin Okumuşlar. 2/42-58. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Caner, Abdurrahman. "Tâcüddîn es-Sübki'nin Nesih Problemine Yaklaşımı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2019), 127-156.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtaşari't-Taḥâvî*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.

- Çonkor, Burhan. “Bağlam ve Rivayetler Açısından İrtidatla İlişkili Ayetler”. *İslamî İlimler Perspektifinden Dinden Dönme İrtidat*. ed. Muhammet Ali Asar vd. 13-62. Ankara: İlahiyât, 2021.
- Dalgın, Nihat. “Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü”. *Makâlât* 1 (1999), 41-57.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Dârimî, Abdullâh b. Abdirrahman b. el-Fazl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâti'l-Âlemiyye, 5. Basım, 1430.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ḥarâc*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979.
- Ebû Zehre, Muhammed. *el-Cerîme ve'l-ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî: e'l-Ukûbe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn. *Şaḥîḥu'l-Câmi'i's-Şaḡîr ve ziyâdâtüh*. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1408.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1352.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Husâmuddîn Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Kureşî. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dimaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.
- <https://alathar.net/home/esound/index.php?op=codevi&coid=156479> Erişim: 16 Mayıs 2024.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *et-Temhîd li Mâ fi'l-Muvaḥḩa'ta mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî vd. 24 Cilt. Rabat: Vezâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Battâl, Alî b. Halef el-Kurtubî. *Şerḩu'l-Câmi'i's-Şaḡîḩ*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eḩâdiṣ ve'l-âsar*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *ed-Dirâye fi tahrîci eḩâdiṣi'l-Hidâye*. thk. Abdullah Hâşim el-Yemânî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fetḩu'l-bârî bi-şerḩi Şaḡîḩi'l-Buḩârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hamza, Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Hüseynî ed-Dimaşkî. *el-Beyân ve't-ta'rîf fi esbâbi vürûdi'l-ḩadîsi's-şerîf*. thk. Huseyn Abdulmecid Hâşim. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nevâdir, ts.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Muḩallâ*. thk. Abdulğaffâr Süleyman Bendâvî. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *Şaḡîḩu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1414.
- İbn Kesîr, İsmâîl b. Ömer ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Ḷur'ânî'l-'Azîm*. thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî vd. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 3. Basım, 1417.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1430.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Hafîd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-kebir*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî. *Ahkâmü'l-Şur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eğâdîsi (ahbâri'l-vâhiye)*. thk. İrşâdü'lhak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fethu'l-kadir li'l-âcizi'l-fakîr*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Mısırî. *et-Tavdîh fi şerhi'l-Câmi'i's-şâhih*. 36 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429.
- İltaş, Davut. "Yadsınan Gelenek: 'İslam'a Yaman Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi' Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar". *Marife* 3/1 (2003), 217-227.
- İnce, İrfan. *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- İnce, İrfan. "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/88-91. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id (fi şerhi Şâhih)i Müslim*. thk. Yahya İsmail. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1419.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muâz b. Cebel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: İz Yayınları 1999.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâ'iu's-şanâ'i fi tertîbi's-şerâ'i*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1406.
- Köktaş, Yavuz. "Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış". *Usûl* 4/4 (2005), 131-156.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Şur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî vd. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Muavvaz vd. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mehâmilî, Ahmed b. Muhammed. *el-Lübâb fi'l-fikh*. Medine: Dâru'l-Buhârî, 1416.
- Merginânî, Burhânüddîn Alî b. Ebû Bekr el-Fergânî. *el-Hidâye fi şerhi'l-Bidâyeti'l-mübtedî*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. Muh. Mahmûd Ebû Dakîk. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mizzî, Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf. *Feydü'l-ğadîr şerhu'l-Câmi'î's-şagîr*. Kahire: Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen (el-Müctebâ)*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1406.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.
- Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslâm Hukukunda İrtidat Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 344-364.
- Orhan, Fatih. *Fıkıh ve Özgürlükler Bağlamında İrtidat*. Ankara: Gece Akademi, 2018.
- Saylan, İbrahim. *Hadisleri Anlama Yöntemi Olarak Esbâb-ı Vürûd*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûf*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1414.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1410.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî es-San'ânî. *Fethu'l-ğadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicre, 1422.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîh*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1387/1967
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu me'âni'l-âşâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr vd. 5 Cilt. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 1414.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1415.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1419.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395.

Toksarı, Ali. “Din ve Vicdan Özgürlüğü Bağlamında Kitap ve Sünnete Göre Mürtede Yapılması Gereken Muamele”. *Bilimname* 19/2 (2010), 47-74.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-A'lamî, 1409/1989.

Yiğit, Yaşar. “İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidad Suç ve Cezasına Bakış”. *İslâmiyât Dergisi* 2 (1999), 121-135.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1410.

Zeylaî, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Naşbü'r-râye li-tahrîci eḥâdişi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1418.

Zuhaylî, Vehbe. *İslam Fıkı Ansiklopedisi*. 10 Cilt. İstanbul: Risale Yayınevi, 1994.